

AGORA

Ouderen

Varia: Scheefwonen | Kesteloots klassieker | Veilig uitgaan
(H)eerlijke wereld | Sziget als citymarketing | Jan Pronk: Regie over de ruimte

Redactioneel: Oud

Een collega-redacteur berijdt graag en met verve zijn stokpaardje. Hij meent dat de ruimtelijke wetenschap haar erfgoed verkwaanselt. Het werk van de Duitse geograaf Walter Christaller over centrale plaatsen uit 1933 (zie illustratie) is volgens hem nog uiterst relevant, maar ook de inzichten van de Franse economisch geograaf Jean Gottmann (zie AGORA 2012-4) en, in mindere mate, de Brits-Amerikaanse marxist David Harvey (zie AGORA 2012-3 en 2013-1) verdienen meer aandacht. Allen zijn ze vergeten of worden geciteerd zonder dat daarbij de brontekst gelezen is. De waan van de dag regeert. Liever een nieuw concept munten dan hypothesen uit verstofte boeken testen. Behalve dat het belangrijk is om grote namen te citeren heeft men geen flauw idee hoe om te gaan met deze oude heren.

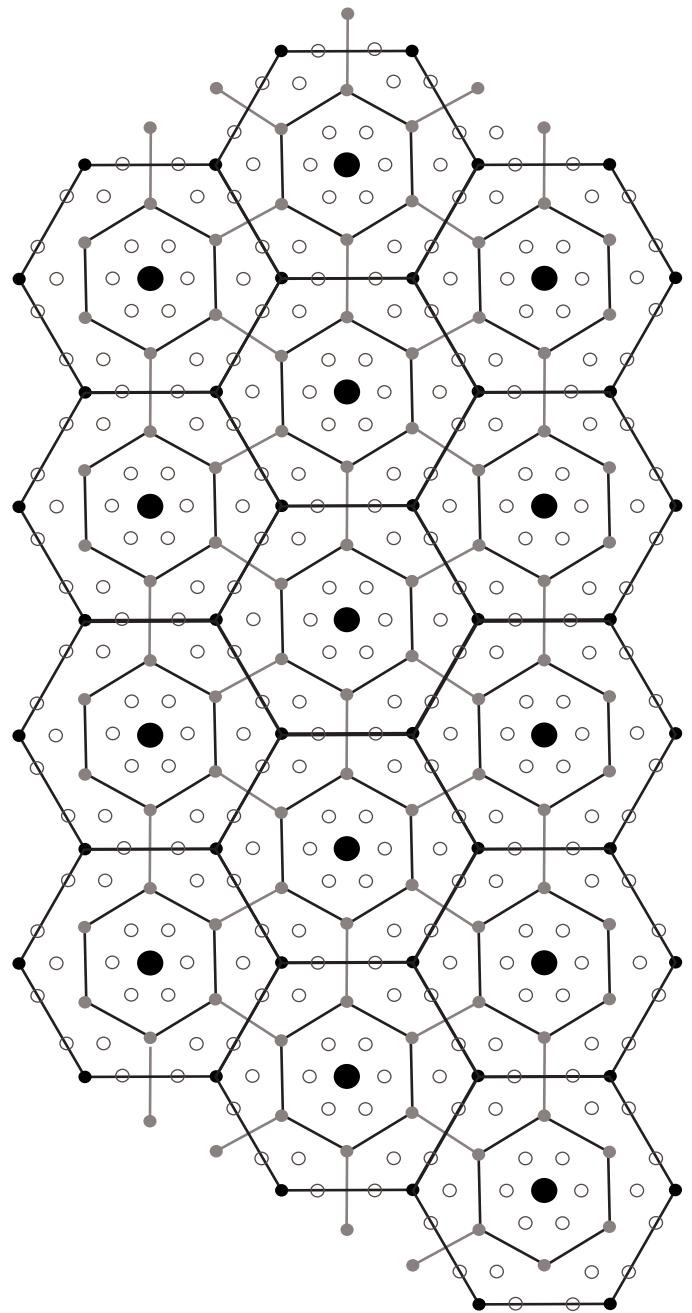
Deze problematische omgang met ouderen vind je ook terug in de ruimtelijke opgave die vergrijzing met zich meebrengt. Het is evident dat mensen in West-Europa gemiddeld steeds ouder worden, de oplossingen hiervoor zijn dat verre van. In India kunnen ze er met hun hoofd niet bij dat wij onze ouders wegstoppen in een bejaardentehuis. Ouderen zijn, zo is een impliciete boodschap, een last waar een efficiënte oplossing voor gevonden moet worden. Het marktdenken domineert. Maar wat zijn dan wel geschikte oplossingen? Alle reden voor een diepere analyse.

Deze AGORA gaat in op de ruimtelijke implicaties van een ouder wordende maatschappij. Geen boude uitspraken over de achtergestelde positie van ouderen – waar de 50+-partij in Nederland een handje van heeft – maar een genuanceerd verhaal. De persoonlijke verhalen van ouderen uit onder meer Oost-Groningen en de Nederlandse Antillen geven op een levendige manier inzicht in hun situatie. Vergrijzing vereist nieuwe oplossingen. In deze AGORA een aanzet met artikelen over woonservicegebieden en het economisch potentieel van ouderen. Ouderen niet als een last maar als een kans.

Hier ligt ook de sleutel voor de omgang met klassieke wetenschappers: benut hun inzichten naar waarde. Dus geen citatie om een artikel een beetje versiersel te geven. Lézen of simpelweg niet gebruiken. Geïnformeerde analyse, geen gezwaai met grote namen of concepten.

Het zal niet verbazen dat eerdergenoemde redacteur zeer verguld is met de rubriek 'Klassiekers'. Een onderdeel dat cruciale, maar al wat oudere, boeken uit de sociaalruimtelijke bibliotheek bespreekt en in een contemporain jasje steekt. Niet de minsten hebben het afgelopen jaar de pen ter hand genomen. Kolossen uit het vakgebied als Ben de Pater, Jan Lambooy, Andreas Faludi, Barrie Needham en in dit nummer Chris Kesteloot. Mannen – de eenzijdigheid in geslacht was ook ons opgevallen – die de boeken nog wel van koft tot koft gelezen hebben. Die bovendien in staat zijn de relevantie van ouder werk aan een nieuwe generatie uit te leggen. En de collega-redacteur? Als de rubriek 'Klassiekers' over 30 jaar nog bestaat zal hij hierin ongetwijfeld het belang van een boek uit 2013 aantonen.

Peter Pelzer, Hoofdredacteur AGORA

Een schematische weergave van de Centrale Plaatsen Theorie van Walter Christaller uit 1933.

Geïnteresseerd geraakt in de rubriek Klassiekers? Eerdere edities zijn terug te lezen via agora-magazine.nl. Onder archief vind je oude nummers en verschillende rubrieken.

Thema: Ouderen

04 Ruimte voor ouderen

INLEIDING Mirjam Klaassens & Annelies Beek

08 Actief oud

ESSAY Femke Daalhuizen, Pautie Peeters & Frank van Dam

12 Gezond en gelukkig wonen

ESSAY George de Kam, Roos Pijpers, Daniëlle Damoiseaux, Laura Dorland & Erik Jansen

16 Ankerpunten voor Rotterdamse ouderen

CASUS Ruth Höppner & Jurrian Arnold

20 Woongemeenschap voor Caribische ouderen

CASUS Debbie Lager & Louise Meijering

23 Transnationaal ouder worden

Tine Buffel, Dale Dannefer & Chris Phillipson

INTERVIEW Maarten Loopmans & Valerie De Craene

27 Aal goud?

CASUS Linden Douma & Louise Meijering

30 Als je ver weg woont...

CASUS Nina Conkova

Varia

35 Waarom suburbaniseren wij?

KLASSIEKERS Chris Kesteloot

36 Heffing op scheefwonen

ESSAY Frank Verwoerd & Ed Nozeman

39 Dogma's rond scheefwonen niet effectief

REACTIE Arco Leusink

40 Vermaak en vertier onder toezicht

CASUS Jelle Brands

44 Een (h)eerlijke nieuwe wereld?

BOEKRECENSIE Daan Pelckmans

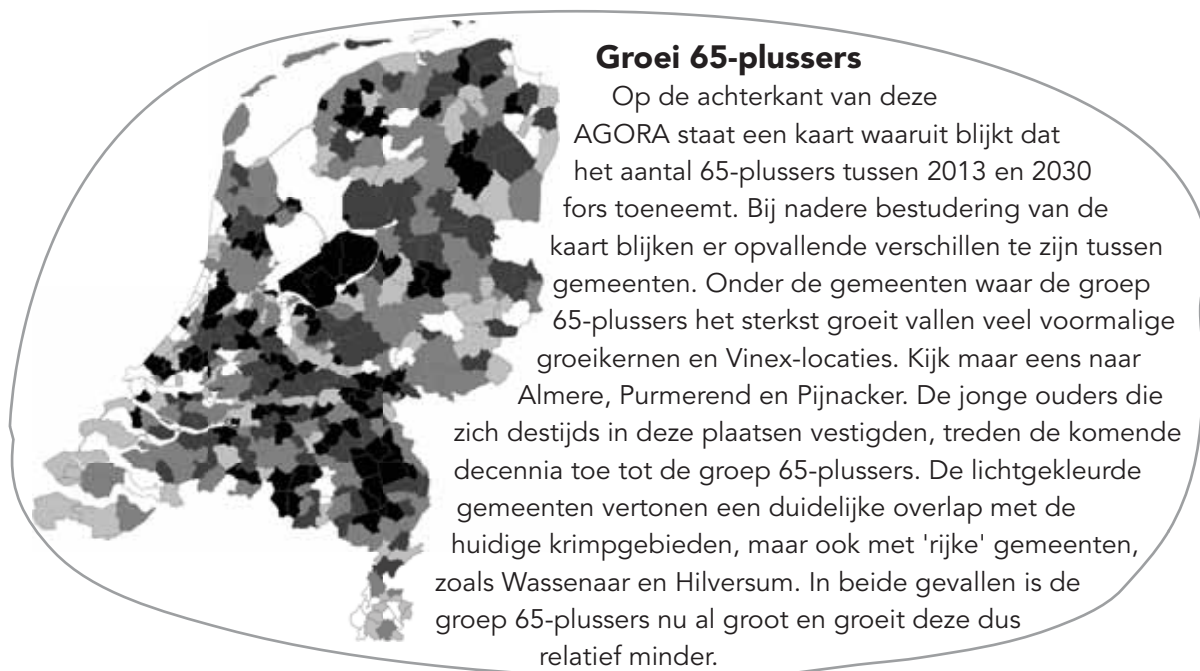
45 Festivals als citymarketing?

SCRIPTIERECENSIE Kirsten Visser

46 Regie over de ruimte

VRIJE RUIMTE Jan Pronk

47 Colofon / Het volgende nummer

Ruimte voor ouderen

INLEIDING Mirjam Klaassens & Annelies Beek

Iedereen lijkt oud te willen worden, maar het niet te willen zijn. De negatieve economische gevolgen van vergrijzing staan volop in de aandacht, waarbij ouderen als kwetsbaar, hulpbehoevend en inactief worden neergezet. In deze AGORA belichten we vergrijzing van een andere kant door stil te staan bij de ruimtelijke implicaties van een groeiende diverse groep ouderen.

Bania is een dorp in het zuiden van Bulgarije. Ooit maakte de thermale bronnen dit dorp tot een belangrijke trekpleister in het land, maar nu wordt het dorp getekend door economische achteruitgang en een sterk vergrijzende en krimpende bevolking. In 2010 werd Bulgarije door de Verenigde Naties bestempeld als één van de grootste vergrijzingregio's ter wereld. Minder mensen betekent minder draagvlak voor voorzieningen. In Bania rijdt openbaar vervoer bijvoorbeeld sporadisch. Inwoners leven in een sociaal isolement en zijn eenzaam. Eén van de oudere bewoners ziet oud zijn daarom zelfs als een ziekte.

De situatie in Bania laat zien dat de ruimtelijke gevolgen van vergrijzing ingrijpend kunnen zijn. Ook Nederland en België vergrijzen volop. Toch worden de ruimtelijke effecten hiervan maar zelden belicht. In het maatschappelijke en politieke debat gaat het vooral om de kosten van ouderen in relatie tot de houdbaarheid van de verzorgingsstaat. In deze AGORA verleggen wij het blikveld en stellen de ruimtelijke kant van vergrijzing centraal. Onder meer door te kijken of het doembeeld dat Conkova van Bania schetst ook in Nederland kan ontstaan. De bijdrage van Douma en Meijering geeft bijvoorbeeld inzicht in het welbevinden van ouderen in een krimpgebied in Noord-Nederland. Ook daar komt het voortbestaan van voorzieningen onder grote druk te staan. Naast de ruimtelijke gevaren van vergrijzing, passeren ook mogelijke oplossingen de revue, net als de meerwaarde die ouderen voor de samenleving kunnen hebben. Daarmee zet AGORA zich af tegen het gangbare beeld van ouderen als een groep kwetsbare, inactieve, hulpbehoevende en daarmee dure burgers.

Heterogene groep

De levensverwachting stijgt en het aandeel ouderen neemt toe. Er is sprake van een dubbele vergrijzing: het aantal 65-plussers én 80-plussers neemt sterk toe. Naar verwachting groeit het aantal 65-plussers tot een piek in 2040. In 2012 is 16 procent van de bevolking 65-plus waarvan een kwart 80-plus, terwijl in 2040 26 procent van de bevolking 65-plus is waarvan een derde ouder dan 80 jaar. Het aandeel 80-plussers veroorzaakt een toename van het aantal kwetsbare ouderen. Vanaf deze leeftijd ontstaat er een grotere zorgvraag en nemen de zorgkosten sterk toe. Ondanks dat er een verband bestaat tussen kwetsbaarheid en ouderdom - leeftijd komt immers met gebreken - verschilt de manier waarop een persoon ouder wordt. Daarbij spelen de achtergrondkenmerken en context waarin ouderen leven een belangrijke rol. Door deze diversiteit kunnen we dan ook niet spreken van 'dé oudere anno 2013'. In deze AGORA wordt daarom aandacht besteed aan kwetsbare ouderen en zelfstandige ouderen, ouderen met verschillende etnische achtergronden en ouderen op het platteland en in de stad.

In 2040 is maar liefst een kwart van de bevolking 65+

Druk op de ruimte

De ruimtelijke gevolgen van vergrijzing worden op korte termijn steeds zichtbaarder doordat de babyboomers de komende jaren de pensioengerechtigde leeftijd bereiken. Deze nieuwe ouderen zijn in verhouding fitter, welvarender en mobieler en beschikken over relatief veel vrije tijd. Hun afwijkende gedrag, in vergelijking met de ouderen van vroeger, belast de ruimte. Zo trekken zij er vaker op uit en zorgen daarmee voor een grotere en andere belasting van de wegen, fietspaden en parkeerplaatsen.

Eén van de vele leegstaande huizen in Bania, Bulgarije. Zien we dit straks ook in onze omgeving terug? Foto: Nina Conkova

Het ruimtelijk gedrag van de nieuwe ouderen vraagt om ruimtelijke aanpassingen. Denk aan bredere stoepen, grotere parkeerplaatsen, betere toegankelijkheid van gebouwen en de bouw van levensloopbestendige woningen. Maar wie is verantwoordelijk voor deze aanpassingen? Biedt deze behoefte kansen voor ondernemers? Wat is de rol van ouderen zelf? Zijn zij zelf in staat hun leefomgeving vorm te geven? Daalhuizen, Peeters en Van Dam geven in hun artikel een overzicht van de ruimtelijke implicaties van meer ouderen die steeds ouder worden en besteden hierbij aandacht aan de potenties voor ouderen om hun eigen leefomgeving te organiseren en vorm te geven.

Honkvast

Hoewel babyboomers in hun dagelijkse leven mobiel zijn, zijn zij wat betreft hun woonsituatie erg honkvast. Ouderen verhuizen slechts in beperkte mate omdat zij zeer gehecht zijn aan de woning en directe leefomgeving. Dit geldt vooral als door verminderde mobiliteit hier meer tijd wordt doorgebracht. In wetenschappelijk publicaties wordt dit fenomeen 'ageing in place' genoemd. Ouder worden in een vertrouwde en bekende omgeving bevordert de zelfredzaamheid en de controle over het dagelijks leven.

Het huidige overheidsbeleid is gericht op het bevorderen van de zelfredzaamheid van ouderen. Door de recente hervormingen van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) is deze alleen nog bestemd voor het leveren van langdurige zorg aan kwetsbare ouderen in instellingen. Zorgtaken worden gedecentraliseerd naar gemeenten en burgers krijgen meer verantwoordelijkheid. Ouderen in staat stellen zo

lang mogelijk zelfstandig te kunnen wonen hoort daar ook bij. Deze sterke inzet op extramuralisering - het scheiden van wonen en zorg - komt vooral voort uit de wens om te besparen op de zorgkosten. De zorg die eerder in het zorgcentrum werd geboden, wordt in de toekomst thuis geleverd. Tegelijkertijd moet meer zorg worden geleverd vanuit het eigen netwerk, door vrienden en familie, en minder vanuit professionele zorg. Dit betekent dat in de toekomst niet alleen het aandeel ouderen dat zelfstandig woont zal toenemen, maar ook het aandeel kwetsbare ouderen.

De praktijk leert echter dat veel ouderen – juist als zij ouder worden – te maken hebben met een krimpend netwerk of dit niet willen belasten, waardoor zij zelf voor hun zorg moeten betalen. Wanneer ouderen wel een netwerk hebben waar zij op kunnen steunen, bestaat het risico dat ze daar geen adequate zorg van ontvangen door gebrek aan kennis en vaardigheden bij de niet-professionele verzorgers. Ook bestaat het gevaar dat ouderen te lang in onaangepaste woningen blijven wonen.

Nieuwe woonvormen

Om 'ageing in place' mogelijk te maken worden nieuwe woonvormen ontwikkeld. De overeenkomst tussen deze initiatieven is dat ze ouderen in staat te stellen zo lang mogelijk zelfstandig te kunnen blijven wonen in een bekende omgeving. Onderzoekers van de Radboud Universiteit Nijmegen, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, en het Universitair Medisch Centrum Groningen gaan in hun artikel in op het succes van woonservicegebieden in voornamelijk landelijke gemeenten. Volgens

Adequate ruimtelijke aanpassingen voor ouderen zijn nog niet vanzelfsprekend, getuige de parkeerplaatsen voor de trap. Foto: Peter Reed

hen is de kracht van deze gebieden dat het welbevinden van kwetsbare ouderen minder hard achteruitgaat. Ouderen wonen langer zelfstandig en kunnen gemakkelijker blijven deelnemen aan het sociale en maatschappelijke verkeer.

Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing worden steeds zichtbaarder

Sociale netwerken zijn belangrijk voor ouderen, zowel op het platteland als in de stad. Ze verminderen de eenzaamheid en kunnen een bron zijn van informele hulp. Hoe kan de ruimtelijke inrichting van een wijk oudere bewoners ondersteunen in het behoud en de ontwikkeling van hun sociale netwerken? Om deze vraag te beantwoorden volgden Höppner en Arnold veertig bewoners van een woonservicegebied in Rotterdam met GPS-zenders. Door ontmoetingsplekken in kaart te brengen ontstaat er zicht op de plaatsen in de wijk waar de sociale infrastructuur kan worden versterkt. Een van de resultaten is dat ouderen dagelijks gebruik maken van voorzieningen en hier functionele doeleinden combineren met recreatieve doelen. Interventies gericht op het aantrekken van verschillende groepen mensen in deze voorzieningen zouden herhaalde ontmoetingen op deze plekken kunnen intensiveren.

Een nieuwe woonvorm op kleinere schaal, die vaak ontstaat vanuit een bottom-up benadering, is de woongemeenschap. Lager en Meijering, die onderzoek deden naar een woongemeenschap voor Caribische ouderen, vroegen zich af hoe het is voor migranten om ouder te worden in Nederland. Zij spreken de kritiek tegen dat nieuwe woonvormen bewoners afsluiten van de samenleving. De woongemeenschap bleek juist een integrerende werking te hebben: de veilige thuishaven gaf de bewoners de zelfverzekerdheid om naar buiten te treden. Ook de opzet van de flat - het 'gestippeld wonen' - en het activiteitenprogramma binnen de woongemeenschap hadden een positieve invloed op de sociale contacten van de bewoners. Tot slot benadrukken de auteurs het belang van de culturele context waarin men oud wordt. Dit thema komt ook terug in de bijdrage van Loopmans en De Craene. Zij interviewden drie grote namen binnen de kritische gerontologie: Tine Buffel (Vlaanderen), Chris Phillipson (Verenigd Koninkrijk), Dale Dannefer (Verenigde Staten). Het onderwerp van discussie is de groeiende groep transnationale ouderen en de beleidsuitdagingen die hiermee gepaard gaan. Het onderwerp transnationaal ouder worden toont aan dat het concept 'ageing in place' niet voor iedereen op gaat. De ervaringen van migranten bieden stof tot nadenken over de temporele, de ruimtelijke en de emotionele dimensie van ouder worden 'in den vreemde'.

Kunnen bovengenoemde nieuwe woonvormen daadwerkelijk bijdragen aan 'ageing in place'? Voor de ontwikkeling van deze gebieden zullen veel ouderen moeten verhuizen. Vanwege de honkvast-

heid van ouderen, is het is de vraag of zij daartoe bereid zijn. Een verhuizing kan ervoor zorgen dat ouderen hun ondersteunend netwerk verliezen, wat hun zelfredzaamheid juist ondersteunde. Dit terwijl het belang van zo'n netwerk waarschijnlijk alleen maar toeneemt, nu het onontkoombaar lijkt dat ouderen in de toekomst steeds minder op overheidssteun kunnen rekenen. Bieden de nieuwe woonvormen wel voldoende mogelijkheden om nieuwe sociale netwerken te ontwikkelen?

Zelforganiserend vermogen

De vergrijzing zet de betaalbaarheid van het sociale stelsel onder druk. Het zelforganiserend vermogen van de ouderen is een oplossing die in veel van de artikelen naar voren komt. Actieve en mobiele ouderen kunnen kwetsbare ouderen ondersteunen in de vorm van vrijwilligerswerk en informele zorg. Vanwege de groeiende groep 65-plussers met veel vrije tijd kan er verwacht worden dat vrijwilligerswerk en mantelzorg onder deze groep de komende decennia zal toenemen. Ouderen kunnen zich zinvol inzetten voor hun woonomgeving, met zowel sociale als fysieke resultaten.

Ook in andere landen wordt het zelforganiserend vermogen als een oplossing gezien. Zo worden in Bania door ouderen hobbybijeenkomsten georganiseerd om eenzaamheid te verdrijven. Ook Buffel vertelt aan AGORA dat de kinderen van Turkse ouderen de gaten in het zorgaanbod vullen door middel van eigen initiatieven. Zo is in samenwerking met dienstencentra een zelfhulpgroep opgezet waar problemen worden besproken zoals de omgang met bijvoorbeeld ernstige mentale klachten van ouderen.

Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing. Foto: Dom Sagolla

Het stimuleren van actief burgerschap past bij een terugtrekkende overheid. De verzorgingsstaat van de toekomst zal waarschijnlijk een participatiemaatschappij worden. Ook de vorige AGORA (2013-2) Groene Ruimte ging over burgerinitiatieven als gevolg van het korten op collectieve middelen. Hebben we te maken met een nieuwe trend? Tegelijkertijd is er een aantal kritische vragen die gesteld kunnen worden. Hoe kan een terugtrekkende overheid actief burgerschap stimuleren; moet dit niet vanuit de burgers zelf komen? Geen enkele overheid kan fitte ouderen dwingen de zorg voor kwetsbare ouderen op zich te nemen. Geloven bestuurders daadwerkelijk in de potentie van oudere burgers of is het slechts een zoethoudertje in tijden van bezuinigingen? En is het wel rechtvaardig dat kwetsbare ouderen voor zorg steeds meer een beroep moeten doen op hun eigen informele netwerk?

Ruimte voor ouder worden

Op korte termijn zal het aantal ouderen steeds meer toenemen: een groep met een grote diversiteit aan achtergronden, wensen, mogelijkheden en beperkingen. In dit themanummer wordt aandacht besteed aan de ruimtelijke vraagstukken die daardoor ontstaan. We moeten echter niet vergeten dat deze ruimtelijke opgaven naar verloop van tijd weer zullen veranderen. Het aantal 65-plussers zal een piek kennen rond 2040 en daarna weer afnemen. Dit betekent dat bij de ontwikkeling van bijvoorbeeld woonservicegebieden nagedacht moet worden over toekomstige herbestemming van het vastgoed. Daarnaast rijst de vraag in hoeverre we moeten anticiperen op de behoeften van het huidige en komende cohort 65-plussers. Zij worden immers opgevolgd door nieuwe generaties ouderen met wellicht weer ander ruimtelijk gedrag, omdat zij bijvoorbeeld bekender zijn met technologie en computers. Het is dan ook belangrijk om niet alleen de babyboomers, maar ook aan de ouderen in de verdere toekomst de ruimte te bieden om gezond en actief ouder te worden.

Mirjam Klaassens (m.klaassens@rug.nl) is postdoc-onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen, afdeling Demografie en maakt deel uit van het interdisciplinaire onderzoeksnetwerk 'Healthy Ageing, Population and Society' (HAPS). Annelies Beek (anneliesbeek@gmail.com) is planoloog en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Castelijns, E., A. van Kollenburg en W. te Meerman (2013) De vergrijzing voorbij, Thoben Offset, Nijmegen.
- Stavenuiter, M., T. Nederland en J. van den Toorn (2010) Tussen kwetsbaar en vitaal: Nieuwe burgerinitiatieven en zelfredzaamheid in een ouder wordende samenleving, Verwey-Jonker Instituut.
- Van Nimwegen, N. en C. van Praag (2012) Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012: Actief ouder worden in Nederland, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut: Amsterdam University Press.

Actief oud

ESSAY Femke Daalhuizen, Pautie Peeters & Frank van Dam

Het ruimtegebruik in Nederland verandert door een toename van het aantal en aandeel ouderen. De nieuwe generatie ouderen vormt een reservoir aan kennis en competenties dat nieuwe lokale initiatieven en organisatievormen kan voeden. Want waarom zouden ouderen niet in staat zijn om hun eigen leefomgeving te organiseren en vorm te geven?

De nieuwe ouderen zijn gemiddeld vitaler, hoger opgeleid, welvarender en mobieler dan de ouderen van voorheen. Daardoor gedragen zij zich niet alleen anders dan de werkenden, maar ook anders dan de ouderen van vroeger. Deze veranderende gedragspatronen hebben gevolgen voor het ruimtegebruik in Nederland. Ruimtelijke aanpassingen zullen wenselijk en soms zelfs noodzakelijk zijn. Overheden ontberen hiervoor echter in toenemende mate de (financiële) middelen. Hoe kunnen deze ouderen zelf bijdragen?

Meer uithuizige ouderen

Het aandeel 65-plussers zal toenemen tot een kwart van de bevolking in 2040 (figuur 1). Door de stijgende levensverwachting zullen toekomstige ouderen meer tijd in hun leven als vrije tijd kunnen besteden. Vrije tijd waarin zij zich relatief vaker zullen verplaatsen. Hieraan liggen verschillende ontwikkelingen ten grondslag: ouderen van nu hebben gemiddeld meer te besteden dan de ouderen van vroeger (zowel door de gestegen arbeidsparticipatie als het opleidingsniveau), zij zijn vitaler, bezitten vaker een auto en profiteren van de introductie van nieuwe technologieën, zoals de e-bike en navigatiesystemen voor auto en fiets. De verwachting is dat deze ontwikkelingen leiden tot een toename van het aantal verplaatsingen door ouderen, voor zowel vakanties en dagtochten als voor vrijwilligerswerk. Door het toenemend aantal verplaatsingen van ouderen zal de verkeersinfrastructuur die gekoppeld is aan de vrijetijdsbesteding, zoals parkeerplaatsen, toegankelijk openbaar vervoer, fietspaden, rust- en oplaadpunten, zwaarder belast

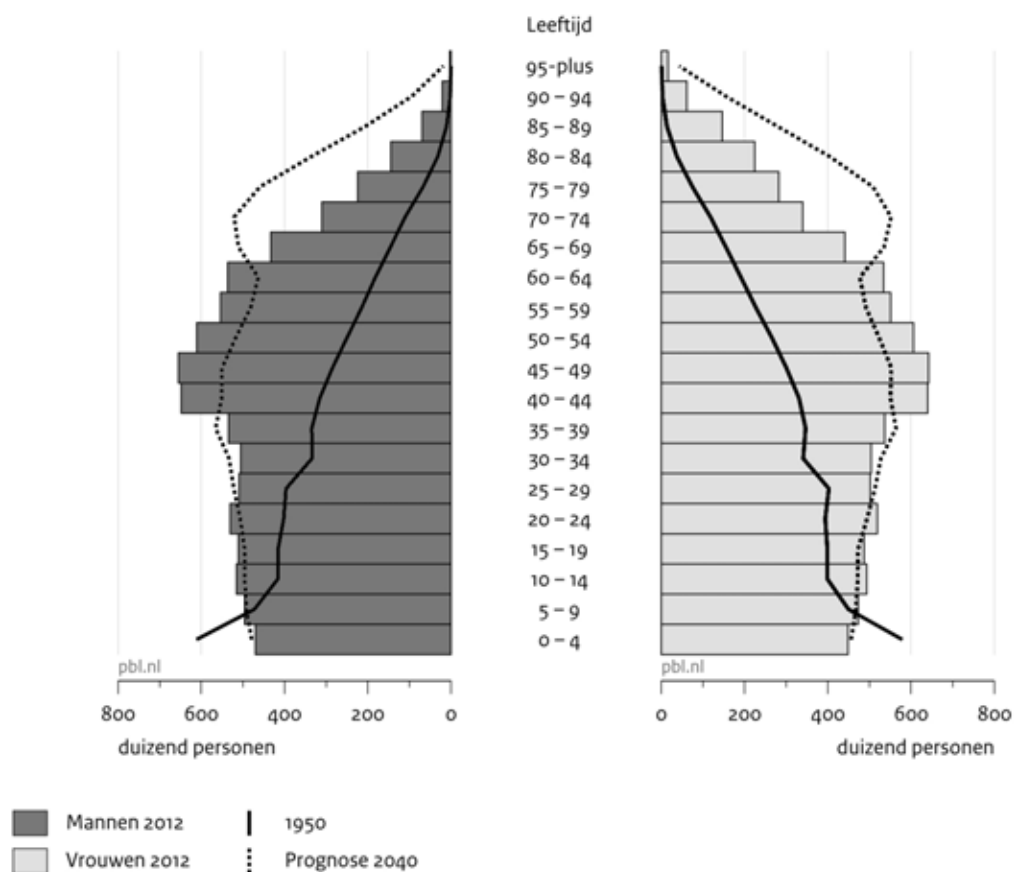
raken. Daarnaast kan de druk op het bestaande voorzieningenaanbod verder oplopen doordat de potentiële beroepsbevolking in Nederland gaat krimpen, met uitzondering van de steden met een jongere bevolkingsopbouw. De verhouding tussen potentiële arbeidskrachten en 65-plussers loopt van 4 op 1 terug tot 2 op 1 in 2040. In krimpregio's kan de grijze druk – en daarmee de druk op bepaalde diensten en voorzieningen – nog verder oplopen. Dit geldt vooral bij diensten en voorzieningen die fysiek zware beroepen omvatten en die tegemoet komen aan de consumptiebehoeften van ouderen, zoals de zorg of horeca.

Vergrijzing als marktpotentieel

Vergrijzing betekent een veranderende vraag naar producten, diensten en voorzieningen en een extra aanspraak op de onderliggende infrastructuur. Het recreatie- en voorzieningenaanbod in Nederland is echter nog maar beperkt aangepast aan ouderen. Vooral de zorgbehoevende ouderen die eropuit gaan, ondervinden belemmeringen in het aanbod. Denk bijvoorbeeld aan onvoldoende rolstoelvriendelijke treinen of bussen en invalideningangen bij musea, maar ook aan te krappe parkeerplaatsen of te kleine lettertypes op informatieborden.

Ouderen belasten de verkeersinfrastructuur met hun ruimtelijk gedrag

In de groeiende behoefte van ouderen aan aangepaste voorzieningen en diensten ligt een gedeelde opgave of kans voor gemeenten en ondernemers. Om dit groeiende marktsegment aan te boren zijn een aantrekkelijke omgeving en goede infrastructuur onontbeerlijk. Ouderen willen gemakkelijk de weg kunnen vinden, zich comfortabel kunnen

Figuur 1: In 2040 is het aandeel 65-plussers gestegen tot een kwart van de bevolking. Dit betekent eveneens een stijging van het aandeel personen met veel vrije tijd. Bron: PBL

verplaatsen en zich veilig voelen. Hiertoe zijn er enerzijds verbeteringen nodig van de bestaande infrastructuur: meer eenduidige bewegwijzering, rotondes met landelijk dezelfde voorrangregels, voldoende open afritten van stoep naar straat, een verbeterde toegankelijkheid van gebouwen, meer comfortabele rustplaatsen en ruimere parkeerplaatsen. Anderzijds betreft het de ontwikkeling van nieuwe infrastructuur zoals een glasvezelnet voor domotica, zowel thuis als in hotels of resorts, of een e-oplaadpuntennetwerk voor fiets, auto en scootmobiel. Dergelijke ontwikkelingen kunnen interessant zijn voor ondernemers, maar ook voor gemeenten of zorgverzekeraars die met ruimtelijke investeringen de zorgkosten kunnen drukken. Aangezien deze ruimtelijke investeringen deels gebaseerd zijn op de toekomstige vraag, zullen ondernemers hier nog niet allemaal even warm voor lopen. Zij hebben meer baat bij product vernieuwingen die direct worden afgenomen, zoals aangepaste seniorenmenu's of -behandelingen ondersteund door goede medische kennis en vaardigheden (die ook geschikt zijn voor jongere patiënten). Waar het gaat om investeringen in de openbare ruimte, zijn de gewenste aanpassingen eerder te beschouwen als een opgave voor gemeenten.

Vergrijzing als kostenpost

Bovengenoemde ruimtelijke investeringen, zijn in de verschillende regio's van Nederland niet even makkelijk te realiseren. Zo lopen grote steden tegen de beperkingen van hoge dichtheden in de fysieke ruimte

op (zie figuur 2). Voor ingrepen in de openbare ruimte, zoals wegverbreding of ruimere parkeerplaatsen, is in de stad niet veel ruimte voorhanden. Verbreding van fiets- of parkeerstroken vereist al snel een volledige herstructurering van de straatinrichting. De aanpassing van op ouderen gerichte infrastructuur zal in veel steden daarom beperkt blijven tot het wegnemen van stoepranden, het verlengen van oversteektijden van verkeerslichten en het verbeteren van onoverzichtelijke kruisingen of wegbewijzing.

Beperkte financiële mogelijkheden vormen een andere belemmering voor de aanpassing van de openbare ruimte. Vooral in middelgrote gemeenten buiten de Randstad, die voor de economische recessie bouwgrond reserveerden voor uitbreidingswijken, wordt geïnvesteerd vermogen in de grondexploitatie niet of nauwelijks meer terugverdiend. Waar bijvoorbeeld 40 procent van de toekomstige ruimte vraag zich in de Randstad voordoet, bevindt 80 procent van de gemeentelijke grondvoorraden zich juist buiten de Randstad, vooral in Noord-Friesland, Noord-Overijssel en de provincie Groningen. Hier belemmert het tekort aan financiële middelen niet alleen de totstandkoming van infrastructurele verbeteringen, maar leiden bezuinigingen op bijvoorbeeld de Wmo of bewegingsprogramma's voor senioren tot een verdere vershraling van diensten en voorzieningen voor ouderen.

In Nederland hebben of krijgen de krimp regio's te maken met demografische krimp in combinatie met vergrijzing. Hierdoor neemt het aandeel ouderen toe tot ongeveer een derde van de bevolking. Hier is

de vraag in hoeverre de verhouding tussen ouderen en werkenden, bijvoorbeeld het tekort aan handen aan het bed, in de toekomst door nieuwe technieken is op te vangen. Paradoxaal genoeg is het investeren in nieuwe technieken, zoals e-oplaadpunten, aansluiting op het glasvezelnet of domotica, eerder rendabel in dichtbevolkte steden dan op het platteland waar de individuele meerwaarde groter kan zijn.

Biedt de energieke samenleving soelaas?

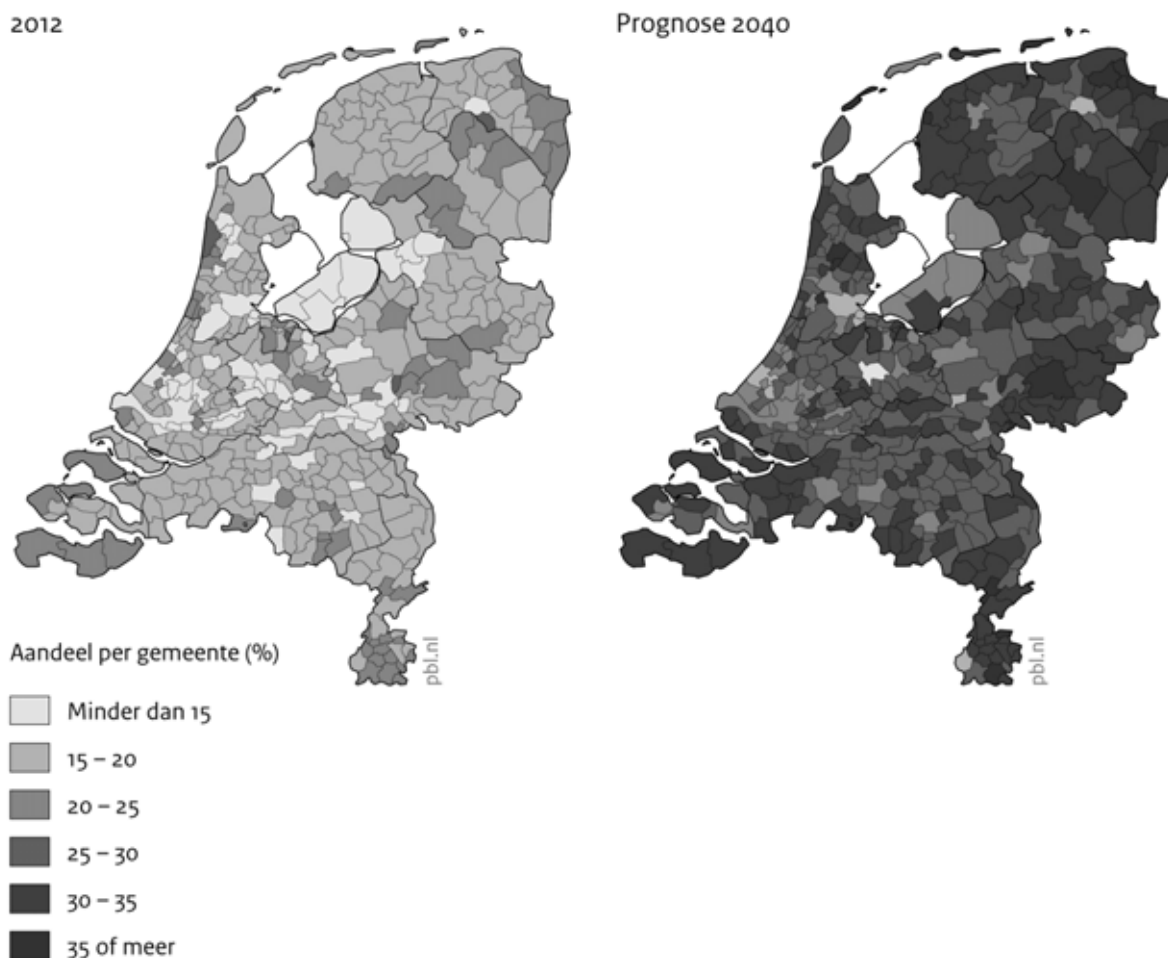
Diverse gemeenten ondervinden dus belemmeringen bij het accommoderen van de groeiende groep ouderen met een specifieke consumptiebehoefte. Zijn de ruimtelijke gevolgen van vergrijzing op een andere manier op te vangen? De babyboomgeneratie beschikt zelf (totdat zij zelf ouder en daarmee meer beperkt raakt) over een reservoir aan tijd, sociaal en financieel kapitaal. Hun kennis en vaardigheden bieden een 'window of opportunity' om te komen tot een energieke samenleving. Een samenleving van mondige burgers met reactiesnelheid, leervermogen en creativiteit, die komen tot nieuwe lokale initiatieven en organisatievormen. Een steeds groter deel van deze burgers zijn de ouderen. Ouderen kunnen zich zinvol inzetten voor hun woonomgeving, onder meer door ruimtelijke ingrepen eigenhandig te organiseren. Voorbeelden zijn het organiseren en realiseren van e-oplaadpunten en rustplekken, het beheer en onderhoud van recreatieterreinen, de inrichting van veilige oversteekplaatsen (radardetectie) en veilige

verbrede wandelpaden, het bemannen van een buurtbus of het organiseren van natuurbeheer. Van de voorbereiding en de uitvoering of het gebruik van dergelijke voorzieningen profiteren zowel de ouderen als de samenleving in bredere zin. Enerzijds behoedt de inzet en betrokkenheid van ouderen hen voor een sociaal isolement en vergroot het hun zelfredzaamheid, anderzijds kan de samenleving zo de kennis en vaardigheden van ouderen blijven benutten.

Een energieke samenleving organiseren

Dergelijke nieuwe innovatieve diensten en producten of aanpassingen aan voorzieningen vereisen nieuwe organisatievormen. Deze organisatievormen zullen in combinatie met technologische innovatie op termijn ook de krimp van de potentiële beroepsbevolking moeten compenseren. Nu al neemt bijvoorbeeld in landelijke gebieden de vraag naar zorg toe terwijl er een tekort dreigt aan professioneel personeel. Een mogelijke aanpak is eigenlijk oude wijn in nieuwe zakken: de terugkeer van de coöperatie. De coöperatie stimuleert en benut het zelforganiserend vermogen van ouderen en stelt hen in staat schaalvoordelen te behalen, waardoor zij gezamenlijk doelen bereiken die voor elk individu afzonderlijk onbereikbaar zouden zijn geweest.

Een inmiddels bekend voorbeeld is de Zorgcoöperatie in Hoogeloon. Door schaalvergroting bij institutionele zorgaanbieders moesten steeds meer zorgbehoevende inwoners noodgedwongen vertrekken.

Figuur 2: Aandeel 65-plussers per gemeente. Niet alle ruimtelijke investeringen zijn in alle regio's in Nederland even makkelijk te realiseren. In de grote steden zorgen hoge dichtheden ervoor dat niet alles mogelijk is, zoals verbreding van voetpaden en ruimere parkeerplaatsen. Bron: PBL

Als reactie daarop zijn dorpsbewoners verenigd in de zorgcoöperatie eigenhandig voorzieningen voor ouderen, chronisch zieken en mensen met een beperking gaan organiseren. De voorzieningen beperken zich niet tot zorg, maar omvatten bijvoorbeeld ook een inkoopcontract bij groenbeheer waardoor inwoners via de coöperatie hun tuin kunnen laten onderhouden. Zo maken de inwoners van Hoogeloon het voor zichzelf mogelijk ter plaatse oud te worden en de (openbare) ruimte daarop aan te passen.

De oplossing is simpel: de terugkeer van de coöperatie

In Almere was het de gemeente die de eerste stap zette naar herinrichting van de openbare ruimte door en voor de bewoners. In het 'Experiment Zelfbeheer Hoekwierde' werd het budget voor groenbeheer aan de wijkbewoners gegund. De wijkbewoners hebben vervolgens met en voor ouderen een fraaiere inrichting weten te realiseren (inclusief bankjes, toegankelijke verharde paden en een jeu-de-boulesbaan) dan waartoe de gemeente voorheen in staat was.

Een minder plaatsgebonden voorbeeld is de coöperatie WeHelpen (www.wehelpen.nl), waarachter zich inmiddels ook grotere marktpartijen als Achmea en de Rabobank hebben geschaard. Dit is een soort digitale marktplaats voor burenhulp, waar men zowel hulp kan aanbieden als kan aanvragen. Ouderen blijken daarbij veel voor hun leeftijdsgenoten én anderen te kunnen betekenen. Denk aan het uitlaten van de hond of het onderhouden van de tuin van werkende burens of het organiseren van inzamelingsacties. Afstand hoeft er niet toe te doen: ook digitaal advies bij de belastingaangifte of andere administratieve klussen behoren tot de mogelijkheden een ander te helpen. Het succes berust mede op het feit dat sociale media en internet onder (nieuwe) ouderen steeds meer ingeburgerd zijn.

Veranderende rolverdeling

Het benutten van het marktpotentieel van ouderen en het uitdagen van hun zelforganiserend vermogen, vraagt niet alleen inzet van ondernemers en ouderen zelf, maar ook om een andere rol van de overheid. Deze rol verschuift van een uitvoerende rol naar het bieden van ruimte (letterlijk en figuurlijk), kennis en kunde aan initiatieven van actieve burgers. Daarbij dient het wederzijds vertrouwen tussen burgers en overheid te worden versterkt, bijvoorbeeld door goede ervaringen duidelijk in de etalage te zetten en drempels tussen gemeentelijke afdelingen weg te nemen. Vooralsnog raken veel burgerinitiatieven tot nieuwe voorzieningen of herinrichting van de openbare ruimte, bijvoorbeeld gesubsidieerd met het leefbaarheidsbudget van de ene gemeentelijke dienst, gefrustreerd door beperkingen van handhavingssregels van de andere gemeentelijke dienst. Tegelijkertijd is het voor gemeentebesturen juridisch lastig om burgers publieke voorzieningen te laten verzorgen waarvoor de gemeente zelf eindverantwoordelijk – en dus aansprakelijk – is.

Een belangrijke voorwaarde tot succes lijkt daarom burgers naast de uitvoering ook de bijbehorende verantwoordelijkheid en aansprakelijk-

heid te kunnen toevertrouwen. Burgers voelen zich eerder uitgedaagd door een overheid die dat lef toont. Dat blijkt bijvoorbeeld bij de hiervoor genoemde Zorgcoöperatie in Hoogeloon en het Experiment Zelfbeheer Hoekwierde in Almere. Overheden houden daarbij de taak om de kwaliteit en toegankelijkheid ervan te bewaken, ook voor ouderen die minder mobiel, vermogend of kundig zijn. En, waar het gaat om publieke diensten zoals het zorgaanbod of de buurtbus, kan de overheid de (boven)regionale afstemming verzorgen. Op hun beurt moeten gemeenten bij een verschuiving in werkwijze kunnen uitgaan van steun van provincie en Rijk. Dit proces komt weliswaar mondjesmaat op gang maar er is nog een wereld te winnen.

Femke Daalhuizen (femke.daalhuizen@pbl.nl), Pautie Peeters (pautie.peeters@pbl.nl) en Frank van Dam (frank.vandam@pbl.nl) zijn allen werkzaam bij het Planbureau voor de Leefomgeving. Het artikel is gebaseerd op de in 2013 te verschijnen studie 'Vergrijzing en Ruimte'.

Literatuurselectie

- Hajer, M. (2011) De Energieke Samenleving. Op Zoek naar een Sturingsfilosofie voor een Schone Economie. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving.
- NRIT (2011) Trendrapport Toerisme, Recreatie en Vrije Tijd 2010/2011, NRIT en NHTV. Breda
- Salemink, K. en D. Strijker (2012) Breedband op het Platteland. Groningen, RUG.
- Van Nimwegen, N. en C. van Praag (red) (2012) Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actief Ouder Worden in Nederland. NIDI/KNAW, Den Haag/Amsterdam.
- Van Marwijk, R., M. Pellenbarg, A. Bakkeren en T. Ram (2012) Structureel overschot aan bouwgrond in veel regio's. ROMagazine, 7 september 2012.

Gezond en gelukkig wonen

ESSAY George de Kam, Roos Pijpers, Daniëlle Damoiseaux, Laura Dorland & Erik Jansen

Politici en beleidsmakers zijn overtuigd van de meerwaarde van woonservicegebieden. Maar wat zijn de ervaringen van de ouderen in deze wijken? Alleen zij kunnen de weg wijzen naar goede oplossingen in een toekomst waarin nog meer ouderen zelfstandig zullen wonen.

Verreweg de meeste ouderen van de toekomst zullen zelfstandig wonen. Dat komt in de eerste plaats omdat zij dat zelf de prettigste oplossing vinden. In toenemende mate is ook het beleid er op gericht om de toegang tot collectief gefinancierde alternatieven – zoals het verzorgingshuis – sterk te beperken. Dat betekent dat er in de toekomst niet alleen meer, maar ook meer kwetsbare ouderen zelfstandig zullen wonen. Deze ontwikkeling, die past in een beleidsdiscours waarin de overheid zich terugtrekt en actief burgerschap stimuleert, heeft er onder andere toe geleid dat veel gemeenten speciale aandacht besteden aan het aanpassen van woningen en het inrichten van woonservicegebieden.

Een woonservicegebied is een stadswijk, dorp of een aantal kleine kernen binnen een plattelandsgemeente die zo is ingericht dat mensen er zo lang mogelijk zelfstandig kunnen blijven wonen te midden van anderen. In woonservicegebieden, meer dan in gewone wijken, vind je woningen en voorzieningen die geschikt zijn voor ouderen. Er zijn aangepaste woningen, seniorenwoningen rondom een centraal zorgcentrum en een gecoördineerd dienstenaanbod op het gebied van zorg, welzijn en wonen. Ook zijn er veilige en obstakelvrije looproutes gemaakt in de woonomgeving, zodat het zorgcentrum en bijvoorbeeld het winkelcentrum goed bereikbaar zijn. In een woonservicegebied werken aanbieders van wonen, welzijn en zorg intensief samen. Er is echter geen algemeen 'recept' voor de inrichting van een woonservicegebied, waardoor er uiteenlopende varianten zijn ontstaan (zie kader 1 voor een voorbeeld).

Gedeelde visie

Maar werkt een woonservicegebied? Er is inmiddels veel onderzoek gedaan naar de manier waarop die gebieden door samenwerking tussen aanbieders van wonen, welzijn en zorg tot stand komen. Omdat veel professionals en beleidsmakers overtuigd zijn van de waarde van woonservicegebieden zijn er de afgelopen decennia meer dan honderd van ingericht. Succes hangt af van een gedeelde visie van deze professionals en beleidsmakers op de behoeften van ouderen. Alleen gaat het daarbij meestal om veronderstellingen die niet systematisch onderzocht zijn. Voorzien woonservicegebieden wel in een behoefte?

Kader 1: Variant inrichting woonservicegebied

Woonservicegebied Meulenvelden in Didam is georganiseerd rond zorgcentrum het Panhuis en multifunctioneel centrum Waverlo. Om deze centrale gebouwen heen staan binnen een straal van 300 meter diverse typen wooncomplexen met levensloopbestendige woningen waarin zorg gegarandeerd wordt voor wie dat nodig heeft, te midden van de reguliere woningvoorraad.

Oudere bewoner Meulenvelden: *“Nou ja wat, het is allemaal prettig. De vrijheid, de gezelligheid, de contacten met elkaar, dat is fijn. Je zit hier niet ver van de winkels af. Ik kan het toch niet beter hebben.”*

En wat betekenen ze voor het dagelijks leven van zelfstandig wonende ouderen?

Wij (Radboud Universiteit Nijmegen, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen en Universitair Medisch Centrum Groningen) beantwoorden deze vragen door de werking van tien woonservicegebieden verspreid door Nederland te bekijken (zie kaart). Aan de hand van 1500 vragenlijsten over zelfstandig wonen, welzijn en zorg maken we de vergelijking tussen ouderen die wel en niet in woonservicegebieden wonen. Hiernaast vertellen ouderen in 430 persoonlijke verhalen wat zij belangrijk vinden om gezond en gelukkig te wonen. Op basis van hun verhalen is een negen punten tellend 'Manifest van de thuiswonende oudere' opgesteld waarin hun behoeften, wensen en hun eigen bijdragen zijn samengevat. Enkele punten uit het manifest komen in het vervolg van het artikel terug.

Er is geen algemeen recept voor de inrichting van een woonservicegebied

Dempende werking

Het lijkt erop dat ouderen langer zelfstandig wonen in woonservicegebieden dan in gewone wijken. In woonservicegebieden maakt een hoger aantal ouderen gebruik van zorg aan huis en is het percentage ouderen dat in het ziekenhuis wordt opgenomen lager. Ook kunnen ouderen beter met hun toenemende beperkingen om gaan als ze in woonservicegebieden wonen en bij toenemende geestelijke beperkingen loopt de kwaliteit van het contact met andere mensen minder snel terug. Bovendien gaat in deze gebieden het welbevinden van kwetsbare ouderen minder hard achteruit dan in andere woonwijken. Dit betekent dat het ouderen in woonservicegebieden beter lukt om hun dagelijkse bezigheden aan te passen aan wat ze lichamelijk aan kunnen en dat ze zich beter over moeilijke momenten in een dag heen weten te zetten. We noemen dit de 'dempende werking' van een woonservicegebied.

Deze dempende effecten zijn belangrijke aanwijzingen dat woonservicegebieden werken op de manier die de initiatiefnemers voor ogen staat, en zich onderscheiden van gewone woongebieden. Voor de meeste van deze effecten is niet precies aan te geven welke maatregel ze veroorzaakt, omdat er in woonservicegebieden meestal sprake is van een heel palet aan interventies. Grofweg zijn er twee typen kenmerkende bestanddelen van een woonservicegebied: hardware en software. Tot de hardware behoren: geschikte of aangepaste huur- en koopwoningen, aangepaste woon-zorg-vormen, een veilige en leefbare woonomgeving, wijkservicevoorzieningen (bijvoorbeeld in een buurthuis) en gezondheidsvoorzieningen (huisarts, apotheek, fysiotherapie). De software bestanddelen zijn onder meer: een gecoördineerd wijkzorgteam, integrale samenwerking wijkzorg en eerstelijnszorg, een professionele cliëntenadviseur, een informatiepunt, thuiszorg op afroep, activiteiten aanbod, diensten aan huis en vervoersdiensten, advisering over woningaanpassing, een vrijwilligerscentrale en ondersteuning mantelzorg.

Kader 2: Co-creatie in de praktijk

In de Limburgse gemeente Peel en Maas, die bestaat uit elf dorpskernen waaronder Helden, Panningen en Beringe krijgt co-creatie vorm door middel van wat men daar 'Dialoog met het Dorp' noemt. Er worden netwerken gefaciliteerd tussen kwetsbare en vitale burgers, welzijnspartijen, zorginstellingen, zorgkantoor/verzekeraar, maatschappelijke partners, gemeente, buurtbewoners, politie, onderwijs en andere betrokken partijen. Het centraal stellen van (oudere) burgers leidt tot collectieve ambities, nieuwe visies en werkwijzen. De illusie is verlaten dat met enkel top-down sturing de maatschappelijke verandering gerealiseerd kan worden. Het motto is: "Geit neet, besteit neet (gaat niet, bestaat niet)".

Oudere bewoner Peel en Maas: *"Ik woon hier heel erg graag, met veel plezier, een prettige buurt. Ik kan met iedereen praten, met iedereen opschieten. En nou, die buurvrouw daar komt geregeld bij mij binnenlopen."*

Het dempende effect van wonen in een woonservicegebied blijkt ook uit de casus van Berflo Es in Hengelo. Hier vonden we een aannemelijk verband tussen de kwaliteit van een lokaal netwerk en de ontwikkeling van psychische klachten. Het woonservicegebied heeft de laagste toename van psychische problemen bij ouderen die met een groeiend aantal beperkingen te maken krijgen. Ouderen kunnen hier gemakkelijker deelnemen aan het sociale en maatschappelijke verkeer. Het gebied onderscheidt zich door goede coördinatie, samenwerking en ondersteuning van verschillende typen zorg.

Woning en woonomgeving

Ouderen zelf geven nadrukkelijk aan dat zelfstandig wonen belangrijk voor hen is. Voor de meesten spreekt het voor zich dat aanpassingen aan de woning noodzakelijk zijn wanneer ze thuis willen blijven wonen. Echter, vanuit een positieve kijk is men niet al te zeer bezig met het nemen van concrete maatregelen (zoals trapliften of domotica). Bovendien vereist zelfstandig wonen meer dan een geschikte woning en een passend voorzieningenaanbod. Ouderen praten veel over de sociale relaties en de informele zorg en ondersteuning die het mogelijk maken het leven te leiden zoals zij dat willen. Eén op de vijf ouderen doet een beroep op informele zorg wanneer de zelfredzaamheid tekort schiet. Hoe meer beperkingen hoe meer informele zorg; hoe beter de financiële situatie, des te minder informele zorg. Mensen met een

partner geven aan minder informele zorg te ontvangen – waarschijnlijk wordt een deel van de ondersteuning van partners niet als informele zorg benoemd.

“Ik wil zo lang mogelijk thuis blijven wonen, in mijn eigen huis, te midden van mijn eigen sociale netwerk en in mijn eigen wijk, zoals het altijd is geweest” (Manifest thuiswonende oudere).

Het niveau van informele zorg blijkt gelijk te zijn in woonservicegebieden en overige woongebieden. Dat staat haaks op de veronderstelling van initiatiefnemers van woonservicegebieden dat hun aandacht voor het faciliteren van informele zorg er toe leidt dat deze ook meer gebruikt wordt – bij voorkeur als alternatief voor dure formele zorg. Dit is deels te verklaren door het gegeven dat steunsystemen voor informele zorg (zoals een vrijwilligerscentrale) vaak de hele gemeente bedienen en dus niet alleen hun werking hebben in één specifiek woonservicegebied. Eveneens valt op dat informele zorg bij de ouderen in de woonservicegebieden geen substituuut is voor formele zorg: wanneer zij formele zorg invoeren komt die niet in de plaats van, maar als noodzakelijke aanvulling op de informele zorg.

Mobiliseren sociaal netwerk

Uit verhalen blijkt dat het niet eenvoudig is voor ouderen om lokale sociale netwerken te mobiliseren. Omdat dit een van de hoekstenen van het zorgbeleid lijkt te worden is het belangrijk dat dit probleem meer professionele aandacht krijgt. Enerzijds moeten ouderen over een drempel heen om daadwerkelijk hulp te vragen. Anderzijds blijken ze meer dan bereid om, waar en indien mogelijk, elkaar te ondersteunen. Opvallend is dat ruim 30 procent van de ouderen ook zelf vrijwilligers-

werk doet, bijvoorbeeld bij een kerk of vereniging, maar dat in buurtverband lang niet altijd gebruik wordt gemaakt van hun hulpvaardigheid. Contacten met burens en buurtgenoten zijn prettig, maar meestal niet diepgaand. Burenhulp beperkt zich dan ook tot incidenteel een boodschap of een klusje voor elkaar doen. Zowel de hulpvraag als het aanbod van hulp worden onderschat. Er blijven mogelijkheden onbenut om de competenties van ouderen (van koken tot de administratie doen) in iets groter verband in te zetten.

“Ik wil van betekenis zijn voor mensen in mijn omgeving en niet slechts een last vanuit volledige afhankelijkheid” (Manifest thuiswonende oudere).

Eigen kracht

Om ervoor te zorgen dat ouderen in woonservicegebieden gelukkig en gezond zijn, is het nodig in gesprek te gaan met beleidsmakers en professionals. Wij zetten deze drie groepen bij elkaar, met verrassende uitkomsten. Het blijkt dat het nog niet vanzelfsprekend is te luisteren naar wat mensen willen en nodig hebben en wat ze zelf kunnen en willen bijdragen. In de wijk Hoge Vucht in Breda werden bijvoorbeeld suggesties gedaan voor het oprichten van een oppasdienst voor huisdieren. Ouderen nemen vaak zelf geen huisdier meer vanwege hun leeftijd, maar hebben overdag wel tijd om bijvoorbeeld een wandeling te maken. Als zij in contact kunnen komen met tweeverdieners in hun buurt snijdt het mes aan twee kanten: ouderen hebben meer contact met mens en dier, bewegen meer en tweeverdieners kunnen met een gerust hart werken overdag. De eenvoud van dit soort ideeën bracht veel enthousiasme teweeg bij zowel ouderen als professionals, en het lijkt erop dat de gesprekken een belangrijke eerste stap waren in de richting van co-creatie: samen vormgeven aan oplossingen voor de toekomst. In Helden-Panningen (zie kader 2) is men daar zelfs al wat verder mee.

“Ik heb een eigen identiteit als bewoner van dit dorp en wens daarin erkend en herkend te worden” (Manifest thuiswonende oudere).

“Ik wens dat organisaties en beroepskrachten die mij ondersteunen aansluiten bij mijn leefwereld in plaats van dat ze mij dwingen me te voegen in hun systemen” (Manifest thuiswonende oudere).

Voorwaarden voor succes

De werking van woonservicegebieden levert een drietal inzichten op waarmee professionals en beleidsmakers aan de slag kunnen. Het eerste inzicht is dat de crux ligt in lokaal maatwerk, waarmee beter dan nu wordt geluisterd naar wat ouderen wensen en nodig hebben, maar ook naar wat zij zelf kunnen bijdragen. Vormgeven aan co-creatie is een prikkelend antwoord op de krimpende collectieve middelen. Om co-creatie tot zijn recht te laten komen dient er wederzijds vertrouwen te zijn tussen burgers en beleidsmakers. Echter, ondanks dat er genoeg kennis, kunde en bereidheid is bij oudere burgers wordt er in veel woonservicegebieden – waar toch is nagedacht over levensloopbestendige woonwijken – nog weinig gedaan met het vormgeven van een serieuze rol voor ouderen in de besluitvorming. Een rol waarbij naar hen

In deze tien woonservicegebieden is het onderzoek uitgevoerd.
Bron: SEV/Platform 31

Ouderen in een subgroep in dialoog met beleidsmakers en professionals tijdens één van de bijeenkomsten. Foto: Daniëlle Damoiseaux

geluisterd wordt en verleid worden tot meedenken en doen. Wat helpt is dat er een generatie ouderen aankomt die meer mogelijkheden heeft om zelf een bijdrage te blijven leveren aan het vormgeven van hun levensomstandigheden.

Ten tweede is het – hoe voor de hand liggend ook – erg belangrijk om het aanbod van geschikte/aangepaste woningen te vergroten. De druk die ouderen kunnen gaan voelen om naar een andere woning te zoeken (of om extra ondersteuning te vragen) kan hierdoor verminderd worden, en dat is dag in dag uit een positieve bijdrage aan hun welbevinden. Deze voorwaarde lijkt overigens minder gemakkelijk te bewerkstelligen in de kleine kernen op het platteland, waar het aandeel particuliere woningen hoog is en weinig geïnvesteerd wordt in voor ouderen geschikte nieuwbouw. Een belangrijk signaal uit het onderzoek is daarnaast dat een aangepaste woning besparingen op thuiszorg mogelijk maakt. Echter, aanpassingen ‘werken’ pas als ze tot tevredenheid van de oudere zijn aangebracht. Er ligt nog een groot terrein min of meer braak voor aanpassingen in eigen woningen. Hierbij is het de kunst net die stimulansen te geven die een ondernemende mix van eigen initiatief, onderlinge creativiteit en hulp en productontwikkeling in gang zetten.

Tot slot is het essentieel dat de toename van kwetsbaarheid van ouderen zoveel mogelijk wordt afgeremd. Dit niet alleen om hun eigen gezondheid en geluk zo goed mogelijk op peil te houden, maar ook voor de beheersing van de maatschappelijk kosten van vergrijzing. Daarom is het belangrijk dat het onderzoek heeft laten zien dat woonservicegebieden een dempende werking hebben op de achteruitgang van ouderen. Tevens wijst het op het belang van aandacht voor welbevinden en ondersteuning, binnen een netwerk met en rond de oudere waarin informele en formele zorg elkaar versterken. Een gebiedsgerichte aanpak zoals in woonservicegebieden biedt hier gunstige condities voor, omdat deze aansluit bij de schaal van de dagelijkse leefomgeving van ouderen.

George de Kam (g.dekam@fm.ru.nl) is emeritus hoogleraar ‘Maatschappelijk Ondernemen met Grond en Locaties’ bij de sectie Geografie, Planologie en Milieu van de Radboud Universiteit Nijmegen. **Roos Pijpers** (r.pijpers@fm.ru.nl) is universitair docent bij de sectie Geografie, Planologie en Milieu van de Radboud Universiteit Nijmegen. **Laura Dorland** (Imdorland@gmail.com) is onderzoeker op het gebied van ouderenzorg en -welzijn bij het Universitair Medisch Centrum Groningen. **Erik Jansen** (erik.jansen@han.nl) en **Daniëlle Damoiseaux** (danielle.damoiseaux@han.nl) zijn verbonden aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, respectievelijk als associate lector ‘Lokale Dienstverlening vanuit Klantperspectief’ en als programmacoördinator ‘Vitale Leefomgeving, Kleine Kernen’.

Literatuurselectie

- Biene, M. van, F. Basten, M. van Erp, P. van Hoof, J. Meesters, T. Satink, H. Joosten, H. van der Hulst, M. Lenkhoff en K. Lips (2008) De Standaardvraag Voorbij: Narratief Onderzoek naar Vraagpatronen, Lectoraat Lokale Dienstverlening vanuit Klantperspectief, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.
- De Groot, C., F. Daalhuizen en F. van Dam (2012) Vergrijzing, woningmarkt en woningvoorraad, Demos 28, nr. 12, pp. 1-3.
- Kam, G. de, D. Damoiseaux, L. Dorland, R. Pijpers, M. van Biene, E. Jansen, en J. Slaets (2012) Kwetsbaar en Zelfstandig, Een Onderzoek naar de Effecten van Woonservicegebieden voor Ouderen, Radboud Universiteit Nijmegen.
- WRR (2012) Vertrouwen in Burgers, WRR, Amsterdam.
- www.wonenouderen.nl

Ankerpunten voor Rotterdamse ouderen

CASUS Ruth Höppner & Jurrian Arnold

De overheid verwacht tegenwoordig van ouderen dat zij voor zorg en ondersteuning een groter beroep doen op informele hulp zoals van familie en vrijwilligers. In de anonieme stad is dat moeilijk. Hoe kunnen stedelijke ouderen sociale netwerken behouden en opbouwen? Met GPS-zenders volgden we veertig ouderen in de Rotterdamse wijk Oud-Charlois en brachten hun mobiliteitspatronen in beeld. De uitkomsten vertaalden we naar ankerpunten voor potentiële ontmoeting.

Afgelopen jaar verscheen het SEV-rapport 'Woonservicegebieden – Klaar voor de volgende ronde' waarin tien experimentele woonservicegebieden in tien Nederlandse provincies werden geëvalueerd. Deze proeftuinen bevinden zich in kleinere gemeentes met 5.000 tot 13.000 inwoners. Ook in grote steden wordt er gewerkt aan de totstandkoming van woonservicegebieden. Zo worden er in Rotterdam op dit moment twintig wijken als woonservicegebied ingericht. De gemeente Rotterdam definieert deze wijken als gebieden waarin 'ouderen en mensen met een beperking zo zelfstandig mogelijk en met behoud van eigen regie kunnen wonen en waarin sprake is van een samenhangend aanbod op het terrein van wonen, welzijn en zorg'.

Informele netwerken

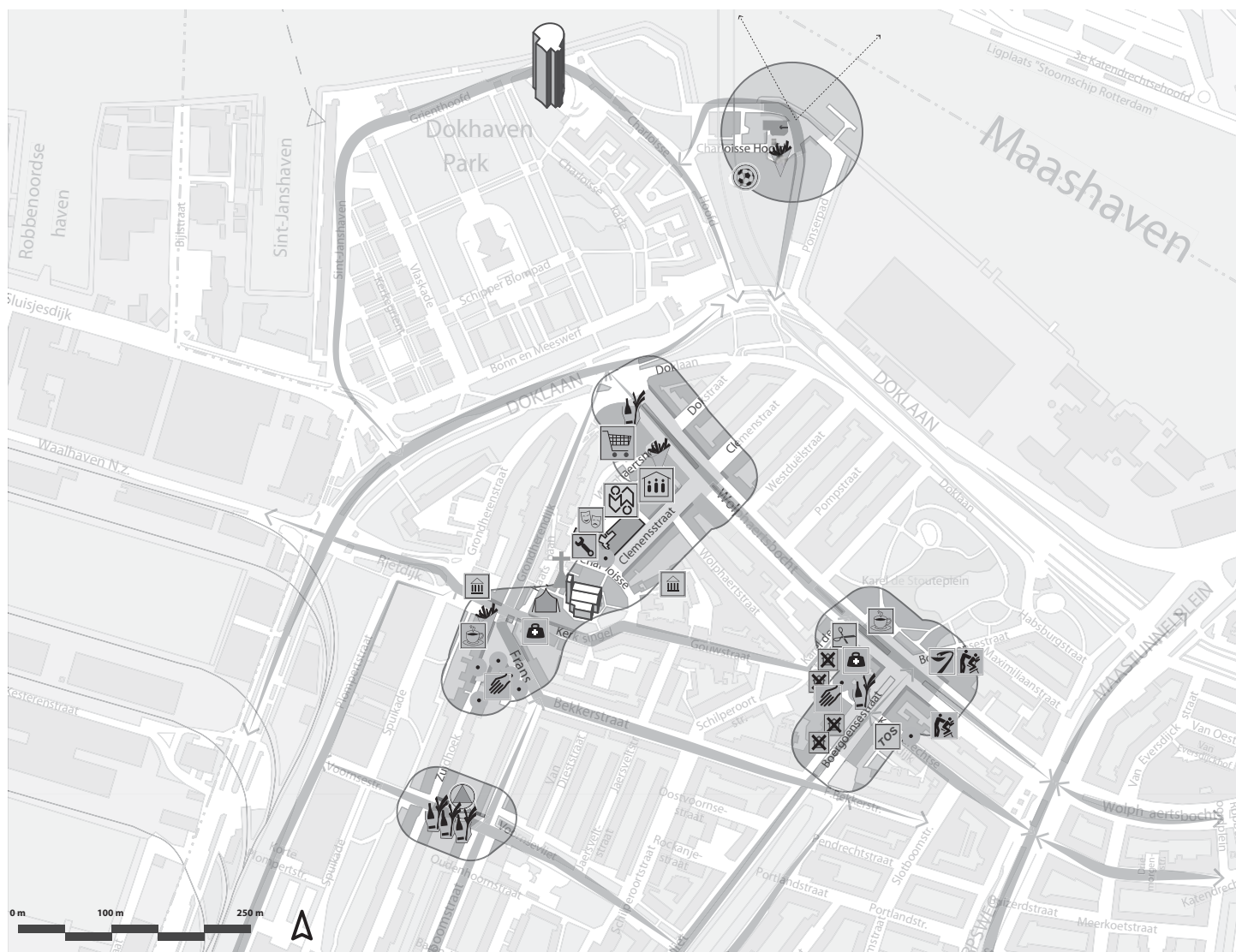
Doordat er steeds minder professionele zorg wordt vergoed moeten ouderen met een zorgvraag vaker een beroep doen op hun sociale netwerk voor informele hulp. Maar juist voor ouderen is het lastig om een sociale netwerk te behouden of op te zetten. Zij hebben immers vaker te maken met sterfte in de relatiesfeer, geen beroepsmatig netwerk, en vaker ernstige gezondheidsproblemen. Het is daarom van belang oudere bewoners te ondersteunen in het behoud en de ontwikkeling van hun sociale netwerken.

In grote steden worden ouderen extra belemmerd in het aangaan van nieuwe relaties. De grootte van de stad, bouwtypologie, bevol-

kingsdichtheid en hoge verhuismobiliteit maken dat de stad anoniemer beleefd wordt. Door bezuinigingen sluiten steeds meer publieke wijkvoorzieningen, zoals buurthuizen of bibliotheken. Ook is de etnische samenstelling sinds de jaren zeventig ingrijpend veranderd. Veel stadswijken zijn tegenwoordig een mengelmoeis van bewoners van verschillende afkomst. Omdat sociale netwerken vaak langs etnische scheidslijnen zijn verdeeld, bemoeilijkt dit de ontwikkeling van contacten in de stad. Men is minder vertrouwd met gedrag en gewoontes van andere groepen en dit verhoogt de drempel om sociale relaties aan te gaan. Het stimuleren van ontmoeting tussen ouderen onderling en tussen ouderen en jongere bewoners is daarom een belangrijk doel in stedelijke woonservicegebieden.

Ontmoeting stimuleren

Waar en hoe kunnen ontmoetingen in de huidige stedelijke context gestimuleerd worden? Hier biedt de theorie van publieke familiariteit van sociologe Talja Blokland een vertrekpunt. Herhaalde ontmoetingen in het alledaagse leven dragen bij aan publieke familiariteit (herkenbaarheid). Door andere bewoners regelmatig in het openbaar tegen te komen leert men elkaar kennen, ook zonder intensief contact te hebben. Men raakt aan elkaar gewend en dat leidt tot een gevoel van onderlinge vertrouwdheid. Volgens Blokland is publieke familiariteit een cruciale bouwsteen voor sociale relaties. Herhaalde ontmoetingen vinden plaats op plekken waar iedereen mag komen en die dagelijks door veel verschillende mensen gebruikt worden. Denk aan bibliotheken, parken en pleinen, maar ook aan de plaatselijke groenteboer of de wachtruimte in een apotheek en de verbindende infrastructuur. Wil men de sociale netwerken van ouderen versterken, dan moeten deze ontmoetingsplekken goed verankerd zijn in de dagelijkse routine van oudere bewoners. De plekken moeten integraal toegankelijk zijn en over functies beschikken die voor hen aantrekkelijk zijn. Ouderen nemen zo vanzelfsprekend deel aan het dagelijkse sociale verkeer, wat leidt tot meer ontmoetingskansen met andere wijkbewoners.

Afbeelding 1: Ankerpunten met dagelijkse voorzieningen en hoofdlooproutes in Oud-Charlois. Bron: Veldacademie

Ankerpunten

Waar bevinden zich deze potentiële ontmoetingsplekken en hoe zijn deze geïntegreerd in het dagelijks leven van ouderen? Om deze vragen te beantwoorden kijken we vanuit het perspectief van oudere bewoners naar de ruimtelijke organisatie van voorzieningen en de buitenruimte. We hebben onderzocht welke plekken ouderen dagelijks aandoen en met welk doel; hoe lang zij er verblijven en welke routes en vervoersmiddelen zij gebruiken om er te komen. Vervolgens is in kaart gebracht welke voorzieningen zich op deze plekken bevinden en hoe zij met elkaar verbonden zijn. De kans op ontmoeting is het grootst op ankerpunten. Dit zijn concentraties van voorzieningen of functies waar de dagelijkse routes van verschillende groepen bewoners elkaar kruisen.

Op ankerpunten kruisen de dagelijkse routines van verschillende groepen elkaar

We doen verslag van twee onderzoeken onder Rotterdamse ouderen in de wijk Oud-Charlois. Voor beide onderzoeken inventariseerden we eerst op wijkniveau het bestaande voorzieningenaanbod om vervolgens de beleving en het gebruik daarvan te analyseren. In het onderzoek 'Assisted living - ontmoetingsplekken in Oud-Charlois' zijn hiertoe veertig bewoners (van 65 jaar en ouder) gevolgd met een GPS-zender, waarmee we hun mobiliteitspatronen in beeld brachten. Voor het onderzoek 'Toegankelijkheid van wijken' zijn gesprekken met verschillende focusgroepen in de wijk gevoerd.

De mobiliteitspatronen laten de afgelegde routes en de duur van het verblijf zien. Aanvullende informatie uit logboeken geeft inzicht in dagritme, reisdoel, motivatie en vervoersmiddel (afbeelding 1). De overlap van dagelijkse routes met fysieke voorzieningen wijzen op potentiële ankerpunten in de wijk (afbeelding 2). Aan de hand van meerdere focusgroepen is bepaald of deze potentiële ankerpunten daadwerkelijk als zodanig worden ervaren. Het bleek dat op de meerderheid van deze plekken bepaalde voorzieningen te vinden zijn zoals een supermarkt, de apotheek of de huisarts, maar er waren ook locaties waarvan het doel in eerste instantie niet duidelijk was. Een typerend voorbeeld is de fietsersentree van de Maastunnel op het Charloisse Hoofd waar senioren hun klapstoel bij de tunnelingang

neerzetten om van de havenactiviteit te genieten, terwijl menig tunnelpassant er even stopt voor een praatje. Veel van de senioren werkten vroeger in de haven en deze plek was van oudsher een ontmoetingsplek voor havenarbeiders. De identiteit en herkenbaarheid van een plek blijken voor de ontmoeting een grote rol te spelen. Het voorbeeld van de ontmoetingsplek aan de fietsersentree laat zien dat een sterke identiteit een tekort aan functioneel programma kan compenseren.

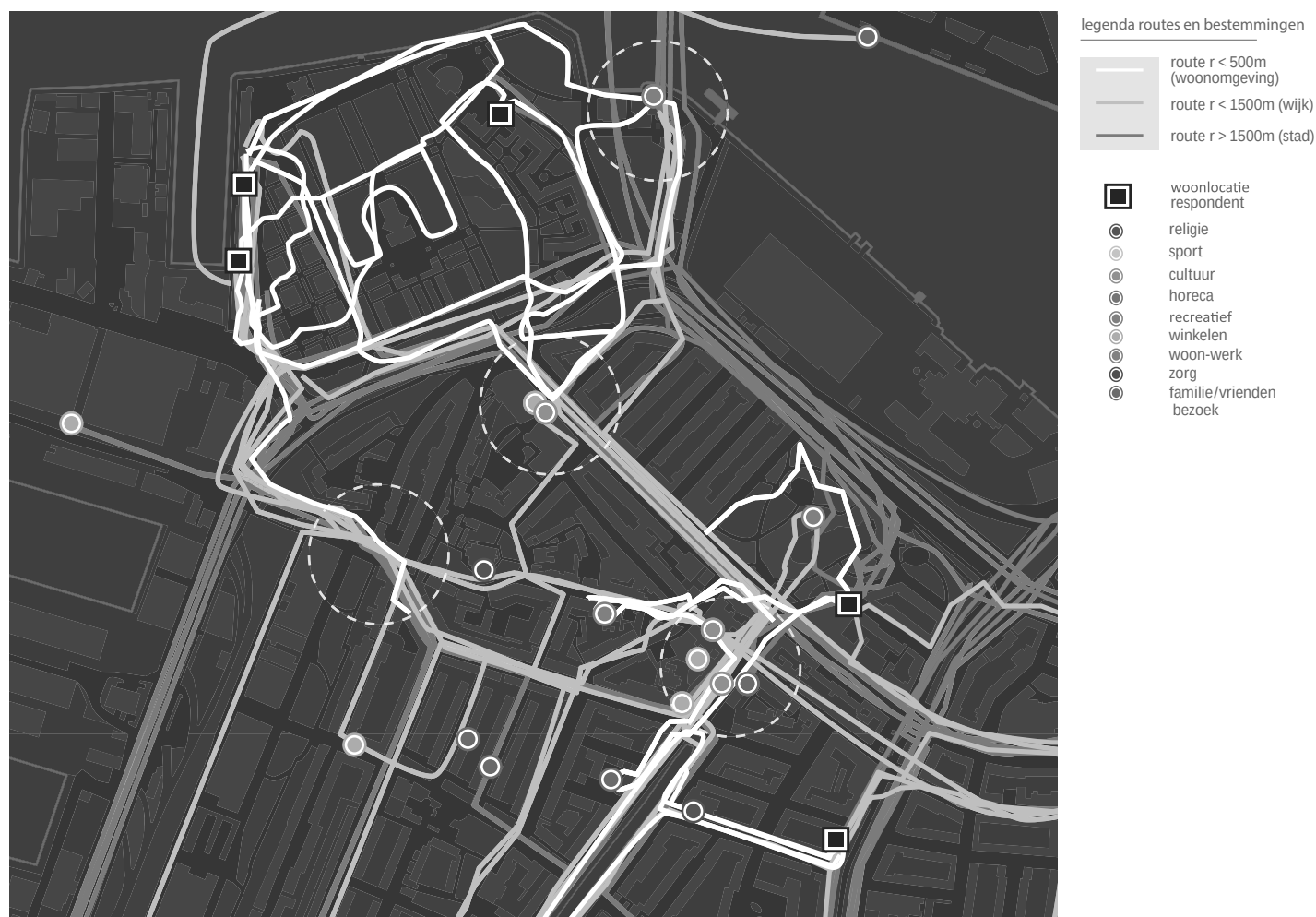
Een andere opmerkelijke uitkomst was dat de actieradius van de bewoners niet samenhangt met hun mobiliteitsbeperking, maar dat vooral de motivatie bepaalde hoe ver men wilde reizen. De motivatie voor een uitstapje bepaalde ook de keuze voor een vervoersmiddel en het inschakelen van haal- en brenghulp. We constateerden daarnaast dat dagelijkse routes sterk beïnvloed werden door een mogelijke koppeling van reisdoelen. Voor veel deelnemers was het belangrijk om een functionele aanleiding te hebben om het huis te verlaten. Functionele activiteiten en doelen werden gebruikt om de doordeweekse dag te structureren. Deze activiteiten combineerden veel bewoners met recreatieve doelen. Men ging niet naar buiten om een wandeling te maken maar om boodschappen te doen en plakte daar dan een wandeling of een visite aan vast. Dergelijke activiteiten werden vaak dagelijks ondernomen. Zo haalden sommige bewoners bijna elke dag, en soms meermaals per dag, boodschappen. Dit spreekt tegen de clustering van voorzieningen in één gebouw, zoals vaak gebruikelijk is in een wijkservicepunt of nabij een woonzorgcentrum. Hiermee vervalt

namelijk de noodzaak om informele ontmoetingen en wandelingen te combineren met het doen van een boodschap of een bezoek aan de apotheek. In ons onderzoek bepaalden goed begaanbare, aangename en veilige routes in hoeverre men reisdoelen wilde combineren. De perceptie van de veiligheid van de route werd ook beïnvloed door de mate van sociale controle tijdens de route. Zo werden twee parken in Oud-Charlois door geen van de ouderen gebruikt omdat deze niet op een dagelijkse route lagen en er weinig sociale controle was.

Veel beleids- en adviesdocumenten focussen op een maximale afstand tot dagelijkse voorzieningen, zoals de supermarkt of de huisarts. Meestal wordt uitgegaan van een radius van 200 of 500 meter voor bewoners met een mobiliteitsbeperking. In ons onderzoek komt naar voren dat naast de fysieke afstand ook andere factoren van groot belang zijn: de motivatie om er te komen, toegankelijke en veilige routes, de mogelijke combinatie met andere reisdoelen en een sterke identiteit van de plek.

Herwaardering ontmoetingsplekken

Ons uitgangspunt is dat herhaalde ontmoeting in het dagelijkse leven publieke familiariteit bevordert, een cruciale bouwsteen voor sociale relaties. Herhaalde ontmoetingen vinden plaats op plekken die door veel verschillende mensen gebruikt worden. Als het om dienstverlening en activiteiten gaat, worden ouderen echter vaak benaderd als aparte doelgroep. Het voorzieningen- en activiteitenaanbod voor ouderen is in veel gevallen gekoppeld aan woonzorgcentra, of er wordt geworven

Afbeelding 2: Beweegpatronen gedifferentieerd op basis van afstand vanaf woonlocatie respondent. Bron: Veldacademie

met leeftijdsaanduidingen zoals 65+-gymnastiek en seniorenzwemmen. Ook als ouderen zelf activiteiten organiseren, bijvoorbeeld in een seniorenflat, gebeurt dit vaak binnen de wereld van de eigen leeftijdsgroep. Ouderen moeten echter vanzelfsprekend onderdeel uitmaken van het dagelijkse leven in de wijk. Op deze manier maken zij meer kans anderen te ontmoeten en zijn zij beter in staat om sociale netwerken te onderhouden. Door dagelijkse bewegingspatronen van ouderen in beeld te brengen en te projecteren op de voorzieningenstructuur van een wijk kunnen we ankerpunten definiëren die op de dagelijkse route van veel ouderen liggen. Ook geven de onderzoeksgegevens inzicht in motivatie van de ouderen voor de keuze van bepaalde routes en ankerpunten. Dit geeft ons de mogelijkheid beter gebruik te maken van de potentie van deze ankerpunten in woonservicegebieden. Het in beeld brengen van ankerpunten onderbouwt investeringen in de voorzieningenstructuur en openbare ruimte.

Niet de mobiliteitsperking, maar de motivatie van bewoners bepaalt hoe ver zij willen reizen

Essentiële voorwaarde is de inbedding van stedelijke ankerpunten in een veilig en integraal toegankelijk langzaam verkeersnetwerk met voldoende rust- en verblijfsmogelijkheden. Ook de voorzieningen in de ankerpunten moeten toegerust zijn op de vaak beperkte mobiliteit van ouderen. Uit ons onderzoek blijkt verder dat ouderen dagelijks gebruik maken van voorzieningen, zoals winkels, een huisarts of apotheek. Gerichtte interventies of activiteiten nabij dagelijkse voorzieningen zouden herhaalde ontmoetingen op deze plekken kunnen intensiveren. Een lees- en koffietafel gekoppeld aan een supermarkt kan van toevallige ontmoeting naar gesprek leiden. Een tentoonstelling in een wachtruimte van de apotheek zou voor gespreksonderwerpen tijdens het wachten kunnen zorgen. Een ander goed voorbeeld is het grote schaakspel in de hal van de Centrale Bibliotheek in Rotterdam, waar jong en oud - allochtoon en autochtoon - soms urenlang met elkaar schaken. Tijdelijke terugkerende evenementen zoals braderieën of straatfeesten kunnen evenzo voor interactie zorgen. Niet alleen omdat deze gezamenlijk georganiseerd moeten worden, maar ook omdat ze de identiteit van een plek positief kunnen beïnvloeden.

We zien daarnaast in ons onderzoek hoe belangrijk een mogelijke koppeling van reisdoelen is. Een activiteitenaanbod of recreatieve voorzieningen hebben meer kans om door een brede bevolkingsgroep gebruikt te worden als zij op de dagelijkse route van zo veel mogelijk bewoners liggen. Andersom kan een ankerpuntenkaart ook een ontorekend voorzieningenniveau blootleggen. We kunnen bepaalde functies en activiteiten toevoegen om ankerpunten multifunctioneler te maken zodat het voor diverse bewonersgroepen interessant wordt. Een restaurant in een woonzorgcentrum kan andere bewoners aantrekken door bijvoorbeeld kookcursussen of speciale gezinsaanbiedingen. Vaak hebben zorginstellingen interne voorzieningen zoals muziekruimtes of sportvoorzieningen. Ook deze kunnen door verschillende bewoners

De identiteit van de fietsrentree van de Maastunnel maakt het een aantrekkelijke ontmoetingsplek. Foto: Veldacademie

gebruikt worden. Zo kunnen zorgvoorzieningen, bestemd voor ouderen, opengesteld worden voor een bredere groep. Op deze manier zijn ouderen in staat meer contacten met andere wijkbewoners te leggen.

Ruth Höppner (ruth@veldacademie.nl) studeerde architectuur in Duitsland en sociologie in Nederland. Sinds 2008 is zij werkzaam als projectleider aan de Veldacademie te Rotterdam. Jurrian Arnold (jurrian@veldacademie.nl) werkt sinds 2009 bij de Veldacademie en studeert stedenbouwkunde aan de TU Delft. Het GPS-tracking onderzoek is tot stand gekomen in samenwerking met de master course Urban Plan & City Analysis, faculteit bouwkunde TU Delft.

Literatuurselectie

- Blokland, T. (2008) Oog Voor Elkaar: Veiligheidsbeleving en Sociale Controle in de Grote Stad. Amsterdam University Press.
- SEV (2012) 'Woonservicegebieden – Klar voor de volgende ronde'.
- Veldacademie (2010) Assisted Living, ontmoetingsplekken in Oud-Charlois: een instrumentarium, Rotterdam: Veldacademie, TU-Delft, Cluster Maatschappelijke Ontwikkeling Gemeente Rotterdam. <http://www.scribd.com/doc/44538346/Assisted-Living-Een-Instrumentarium>
- Veldacademie (2012) Toegankelijkheid van Wijken, Rotterdam: Veldacademie, Cluster Maatschappelijke Ontwikkeling Gemeente Rotterdam.

Woongemeenschap voor Caribische ouderen

CASUS Debbie Lager & Louise Meijering

Hoe is het voor migranten om ouder te worden in Nederland? Met deze vraag klopten wij aan bij een woongemeenschap voor Caribische ouderen. Wat bleek: de woongemeenschap fungeert als veilige woonomgeving én stimuleert bewoners om contacten te leggen in de wijk.

In 2015 zullen er rond de 360.000 oudere migranten (55+) in Nederland wonen. Veel oudere migranten verkeren, vergeleken met autochtone ouderen, in een sociaaleconomische achterstandspositie. Zo hebben ze vaak een onvolledige AOW of een taalachterstand. Het afgelopen decennium is de aandacht voor deze groep gegroeid. In onderzoek naar het welbevinden van oudere migranten mist echter nog vaak aandacht voor de ruimtelijke context waarin ervaringen en gevoelens tot stand komen. Waar, hoe en met wie wil deze groep ouder worden in Nederland?

Een vertrouwde omgeving bevordert het gevoel van autonomie

Een samenlevingsvorm die steeds populairder wordt is de woongemeenschap voor oudere migranten. Er zijn inmiddels 52 van dergelijke woongroepen in Nederland. Deze woongemeenschappen kunnen als veilige thuishaven fungeren voor de oudere migrant, zo blijkt uit ons onderzoek in een woongemeenschap voor Caribische ouderen. Voor dit onderzoek zijn acht Antilliaanse 65-plussers geïnterviewd, waarvan drie deelnemers ook hebben meegedaan aan een fotoproject. Door de deelnemers zelf foto's te laten maken van plekken waar ze zich goed voelen (zonder tussenkomst van ons), hebben we meer inzicht

gekregen in hun dagelijks leven en wat zij hierin als belangrijk ervaren.

De focus van dit onderzoek lag op het inzicht krijgen in de relatie tussen plaatsbinding en welbevinden, zoals ervaren in de woning, de woongemeenschap en de wijk. Plaatsbinding - een emotionele connectie met een bepaalde geografische locatie - draagt bij aan welbevinden, vooral aan dat van ouderen. Plaatsbinding heeft een fysiek, sociaal en autobiografisch component, die zich door de tijd heen ontwikkelen in routines, omgangsvormen en herinneringen die gerelateerd zijn aan een bepaalde plek. Onderzoek heeft aangetoond dat de woning en directe leefomgeving (de wijk) een belangrijke rol

*De flat waarin de woongemeenschap gevestigd is.
Foto: Debbie Lager*

*Thuis voelen in de woongemeenschap: gezamenlijke lunch.
Foto: Debbie Lager*

spelen in het welbevinden van ouderen, omdat dit plekken zijn waar vaak door verminderde mobiliteit steeds meer tijd wordt doorgebracht. Ouder worden in een vertrouwde en bekende omgeving kan een gevoel van autonomie en controle over het dagelijks leven bevorderen.

Veilige thuishaven en uitvalsbasis

De onderzochte woongemeenschap is gevestigd in een flat waar ook autochtone ouderen en mensen met een verstandelijke beperking wonen. De afzonderlijke woningen binnen de gemeenschap zijn verspreid over de hele flat, ook wel gestippeld wonen genoemd. Op de begane grond is een dienstencentrum met restaurant. De woongroep heeft zelf ook een gemeenschappelijke ruimte waar de bewoners één keer in de week samen lunchen. De woongemeenschap bleek een centrale rol te spelen in het thuis voelen en welzijn van de deelnemers. Vooral voor de Antillianen die zich onzeker voelden over hun Nederlands, bood de woongroep een veilige plek waar ze zich in hun moedertaal, het Papiamentu, konden uitdrukken. Het delen van herinneringen aan de Antillen en het samenzijn met landgenoten droegen verder bij aan het creëren van een veilige en vertrouwde plek.

Uit onderzoek naar 'retirement communities' in de Sunbelt van de Verenigde Staten is naar voren gekomen hoe deze gemeenschappen zich afsluiten van de rest van de samenleving. Uit ons onderzoek bleek echter dat er van de woongemeenschap juist een integrerende werking uitgaat. De veilige thuishaven gaf bewoners de zelfverzekerdheid om contacten te leggen buiten de woongemeenschap, zowel in de flat als in de wijk. De inrichting en het activiteitenprogramma van de flat waarin de woongemeenschap is gevestigd, speelden een rol bij het naar buiten treden van de bewoners. Een activiteitencommissie organiseerde bijvoorbeeld open barbecues en klaverjasavonden, waarop Caribische en Nederlandse ouderen contact met elkaar legden. Daarnaast bood het gestippeld wonen mogelijkheden voor laagdrempelig contact met Nederlandse burens. In de wijk gingen de deelnemers hun eigen weg. Zo bezochten ze activiteiten in het buurthuis, maakten een wandeling en deden hun dagelijkse boodschappen. Caribische etenswaren op de markt en de groene omgeving van de wijk deden herinneren aan de Antillen, wat mogelijk hun thuisgevoel versterkt. De wijk had vooral ook

een sociale functie, zoals voor deelnemster Joanie de markt een plek is waar ze regelmatig een praatje maakt met de marktlui. Op de foto staat ze bij haar favoriete bloemenstalletje. Ze benadrukt de vriendelijkheid, hulpvaardigheid en openheid van de Nederlandse mensen op de markt, die ze als anders ervaart dan die van Nederlanders in het algemeen. Het bezoeken van de markt vormde voor haar een manier om een gevoel van verbondenheid met de wijk te creëren. Andere deelnemers benoemden vergelijkbare ervaringen van alledaagse contacten, herkend worden door anderen in de wijk en een sociale en vriendelijke sfeer. Deze belevenissen droegen bij aan een gevoel van welbevinden en thuis zijn.

Een eigen plek in Nederland

De woongemeenschap, de flat en de wijk vervulden vooral een sociale functie in het dagelijks leven van de deelnemers. De woning was daarentegen een plek waar de deelnemers zich terug konden trekken en hun eigen gang konden gaan. Waar het op de Antillen gebruikelijk is dat ouderen bij hun (klein)kinderen in huis gaan wonen, gaven onze deelnemers hier niet de voorkeur aan. Hieruit blijkt dat deze Caribische ouderen een bepaalde mate van gehechtheid aan hun zelfstandigheid overgenomen hebben van de Nederlandse cultuur. De woongemeenschap faciliteert deze zelfstandigheid. De onderlinge hulp die de bewoners elkaar verlenen, zoals elkaar helpen met boodschappen, zorgt ervoor dat ze langer in hun eigen huis kunnen blijven wonen.

Van de woongemeenschap gaat een integrerende werking uit

Culturele context van het ouder worden

In onze vergrijzende samenleving zullen steeds meer ouderen met een niet-Nederlandse achtergrond een plek proberen te vinden. Dit onderzoek laat zien dat naast de temporele ook de culturele dimensie van plaatsbinding aandacht verdient om de relatie met welbevinden te

Klaverjassen in het dienstencentrum van de flat. Foto: Omaira

Joanies favoriete stalletje op de markt. Foto: Joanie

kunnen bestuderen. Deze culturele dimensie is niet alleen relevant voor niet-westerse oudere migranten in Nederland, maar kan ook van belang zijn voor een oudere die oorspronkelijk uit Brabant komt en besluit om oud te worden in het noorden van het land.

Aansluitend op de culturele dimensie van plaatsbinding, is ook interculturele communicatie met ouderen van belang. Met name in de laatste levensfase kunnen ouderen zich meer gaan richten op de cultuur en taal waarin ze opgegroeid zijn. Nieuwer verworven culturele en taalkundige vaardigheden kunnen daarbij verloren gaan. Dit bleek ook een punt van zorg voor onze deelnemers. Het is daarom noodzakelijk dat bijvoorbeeld verzorgend personeel in thuiszorg en verzorgingshuizen met dergelijke veranderingen in vaardigheden om kan gaan. In Australië en Canada wordt bijvoorbeeld Nederlandstalig personeel in de zorg geworven, om aan de zorgvraag van de van oorsprong Nederlandse ouderen te kunnen voldoen.

Woongemeenschappen bieden kansen in een zorglandschap waarin onder andere ouderenzorg steeds meer neerkomt op vrijwilligers en mantelzorgers. Het zou interessant zijn om de onderlinge hulp en steun die mensen binnen een dergelijke gemeenschap uitwisselen verder te onderzoeken. Daarmee zou de woongemeenschap in beeld kunnen komen als alternatief voor een voorziening zoals het verzorgingshuis, die in het licht van de huidige bezuinigingen steeds meer onder druk komt te staan. Kortom, de woongemeenschap kan de nieuwe plek zijn om samen oud te worden, met behoud van en aandacht voor de culturele identiteiten van haar bewoners.

Een eigen plek: wegdrunen op het balkon. Foto: Kiyana

Debbie Lager (d.r.lager@rug.nl) is promovenda bij de afdeling Culturele Geografie. Louise Meijering (l.b.meijering@rug.nl) is universitair docent bij de afdeling Demografie. Beide zijn verbonden aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuurselectie

- Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg (2013) Kleurrijk Wonen, Zorg en Welzijn [online] www.kcwz.nl, geraadpleegd op 5 januari 2013.
- Lager, D., B. van Hoven en L. Meijering (2012) Places that matter: place attachment and wellbeing of older Antillean migrants in the Netherlands, *European Spatial Research and Policy* 19, nr. 1, pp. 81-94.
- Meijering, L. en D. Lager (2013) Home-making of older Antillean migrants in the Netherlands, *Ageing & Society*, Firstview, pp. 1-17
- Milligan, C. en J.L. Wiles (2010) Landscapes of care, *Progress in Human Geography*, 34, nr. 6, pp. 736-754.
- Rowles, G.D. en J.F. Watkins (2003) History, habit, heart and hearth: on making spaces into places, in: *Aging Independently. Living Arrangements and Mobility*. New York: Springer Publishing Company, pp. 77-96.

Transnationaal ouder worden

Maarten Loopmans & Valerie De Craene

Een winterse dag in maart; sneeuw dwarrelt langs de ramen. Met Tine Buffel, Dale Dannefer en Chris Phillipson, drie grote namen uit de kritische gerontologie, hokken we aan de universiteit van Manchester rond een elektrisch vuurtje voor een inspirerend gesprek over migratie, transnationalisme en ouder worden.

Wereldwijd neemt het aantal internationale migranten toe. Wie in clichés denkt, ziet dan vooral jonge mannen de aardbol rondtrekken, en de meerderheid van de migranten is inderdaad jonger dan 35. Maar de tijd dat de meeste mensen oud werden in het dorp van hun jeugd ligt ver achter ons. Ook ouderen migreren steeds vaker, of zijn in de loop van hun leven gemigreerd. Ouders volgen hun gemigreerde kinderen om dichterbij hun kleinkinderen te zijn, gepensioneerd gaan op zoek naar landen met een beter klimaat en heel wat arbeidsmigranten, die hun hele leven hebben gespaard voor een oude dag in het land van oorsprong, keren uiteindelijk toch niet terug en blijven daarmee hun hele leven migrant. Vanzelfsprekend gaan deze ontwikkelingen gepaard met nieuwe beleidsuitdagingen. Niet alleen op de werkvloer of in het onderwijs, maar ook in de ouderenzorg moet men leren omgaan met diversiteit en uiteenlopende noden en levenspaden. Dit wetende, zou je denken dat transnationalisme ook in onderzoek naar ouderen centraal staat.

Migratie geen thema

Chris Phillipson (CP): Transnationaal ouder worden heeft pas heel recent aandacht gekregen binnen de kritische gerontologie. De ongelijkheden die groepen ervaren op het vlak van welzijn bij het ouder worden zijn het centrale thema sinds de introductie van de kritische visie op de gerontologie in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, maar migranten bleven lang onder de radar. Kritische gerontologie reageerde vooral op het tot in de jaren tachtig dominante paradigma binnen de gerontologie, waarbinnen de nadruk werd gelegd op de biologische

determinanten van ouder worden. Hierbij ging men ervan uit dat iedereen op dezelfde manier 'verouderde'. Dit was tevens een erg voluntaristisch perspectief: de nadruk lag op individuele handelingsvrijheid, de maatschappij bleef buiten beeld. Kritische gerontologie, zoals ook kritische geografie en planning, baseerde zich op westerse marxistische theorieën om de impact van maatschappelijke structuren en maatschappelijke ongelijkheid te benadrukken. Daarnaast reageerde de kritische gerontologie in West-Europa heel sterk tegen de manier waarop Europese welvaartstaten ouderen structureel afhankelijk maken en te weinig aandacht hebben voor maatschappelijke diversiteit. Het

Tine Buffel is Marie Curie postdoctorale onderzoeker aan de Vrije Universiteit Brussel en het Cathie Marsh Centre for Censuses and Surveys in Manchester University. Haar onderzoek gaat over plaats- en buurtbeleving bij ouderen, in het bijzonder ouderen met een migratie-achtergrond. Daarnaast bestudeert ze de rol van stedenbouw en planning voor de ontwikkeling van 'age-friendly cities'.

Dale Dannefer is Selah Chamberlain Professor of Sociology in Case Western University in Cleveland, Ohio. Hij is een Amerikaans pionier in de kritische gerontologie en introduceerde het begrip 'cumulatieve achterstelling' in ouderestudies. In recente studies onderzoekt hij de relatie tussen cumulatieve achterstelling en globalisering.

Chris Phillipson is Professor of Sociology and Social Gerontology in Manchester University. Zijn onderzoek heeft zich toegespitst op gemeenschaps- en gezinsleven van ouderen in relatie met armoede en sociale uitsluiting, en de impact van verstedelijking en migratie op ouder worden.

zorgaanbod was en is te beschrijven als paternalistische eenheidsworst. Mijn doel is een welvaartstaat die mensen sterker, in plaats van afhankelijker, maakt.

Tine Buffel (TB): Wellicht is net die focus op grotere maatschappelijke structuren de reden waarom migratie pas recent aandacht heeft gekregen. Bij het thema migratie en diversiteit komen per definitie ook meer microsociologische verschillen onder de aandacht die vanuit een structuralistisch perspectief moeilijker te vatten zijn. Persoonlijk zie ik kritische gerontologie zich ontwikkelen in de richting van een sterkere integratie van micro- en macroperspectieven. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de levensloopenanalyse. Uit mijn onderzoek bij Turkse migranten in Brussel blijkt duidelijk dat de impact van maatschappelijke structuren – zoals een kapitalistische arbeidsmarkt of de welvaartstaat – heel verschillend is, afhankelijk van de levensloop van migranten en van hun ervaringen uit vroegere levensfasen. Zo is de toegang tot de Belgische zorgsector erg ongelijk voor Turkse mannen en vrouwen. De toegankelijkheid van zorg wordt sterk bepaald door taal en Turkse mannen hebben door hun arbeidsloopbaan vaak meer mogelijkheden gekregen om de taal van de zorgverstrekkers te leren. Aan thuiswerkende vrouwen werden er lang geen taallessen aangeboden. Nochtans zijn het vaak net vrouwen die het meest actief op zoek gaan naar zorg. Om dit soort bevindingen te kaderen bouw ik voort op de kritische stadssociologie en geografie. Hoewel deze disciplines dezelfde theoretische basis delen, is er maar sinds kort enige interactie met de kritische gerontologie. Migratie en transnationalisme vormen daarbij een interessant vertrekpunt.

Dale Dannefer (DD): In de Verenigde Staten is er wel al langer aandacht voor migratie en diversiteit in gerontologie; het land heeft dan

ook een langere migratietraditie. Maar ook hier ontbrak lang een kritisch perspectief. Er was wel al aandacht voor maatschappelijke structuren, zoals in het werk van mijn mentor Matilda Riley, alleen werden maatschappelijke structuren daar benaderd vanuit het structureel functionalisme, waarbij er onvoldoende aandacht bestond voor maatschappelijke ongelijkheid, conflict en machtsongelijkheden. Verschillen werden genormaliseerd vanuit hun functie voor sociale structuren. Een dergelijk normatief perspectief is nog steeds merkbaar in 'adult development studies' en laat weinig ruimte voor diversiteit en transnationalisme. Bovendien hebben onderzoekers in de Verenigde Staten natuurlijk wel aandacht voor ouderen in de stad, maar is er ook altijd een grote bezorgdheid geweest voor ouderen op het platteland, waar transnationalisme een kleinere rol speelt. Het Amerikaanse platteland is vaak zo dunbevolkt dat het draagvlak ontbreekt voor toegankelijke medische zorg en voorzieningen van allerlei aard. De ruimtelijke structuur creëert zo grote ongelijkheden tussen ouderen in de stad en op het platteland.

Levensloop migranten

TB: De studie van oudere migranten en transnationale netwerken heeft het begrip van ruimte in de gerontologie ook enorm veranderd. In de gerontologie is er traditioneel veel aandacht voor plaats, buurt en buurtafhankelijkheid. Naarmate je ouder wordt, wordt de buurt belangrijker. Ouderen wonen in Vlaanderen gemiddeld meer dan vijftig jaar in dezelfde buurt en hebben er vaak een stabiel sociaal netwerk uitgebouwd. De studie van migranten en transnationalisme stelt de theorieën over de dominante rol van de woonbuurt echter ter discussie. Migranten onderhouden vaak banden met verschillende plaatsen. Dit opent een veelzijdiger, meer relationeel perspectief op plaats. Om de impact daarvan te zien, ook op je band met de huidige woonplaats, moet je eigenlijk het hele levenspad bestuderen en de manier waarop emotionele en functionele relaties zich uitstrekken in tijd en ruimte.

CP: Migratie is ook in andere opzichten een thema dat op radicale wijze de kennis in westerse handboeken gerontologie op losse schroeven zet. Migrantten beantwoorden in hun gedrag zelden aan de vaak te normatieve theorieën over het 'normale levenspad'. Door migratie verandert het perspectief van mensen. Migrantten slagen er door allerlei omstandigheden vaak niet in 'het normale traject' te volgen. Ze trouwen niet 'wanneer het hoort', ze settelen niet op het 'juiste moment', ze hebben andere loopbaanperspectieven dan niet-migrantten. Migrantten zijn in zekere zin subversief, zijn vaak 'out of time' of 'out of sequence'. Migratie vertelt ons bovendien nieuwe dingen over hoe mensen omgaan met risico en verandering. Ik kwam eigenlijk toevallig tot dit inzicht, toen bij een onderzoek in Bethnal Green, in Londen, opviel dat ouderen uit Bangladesh ouder worden heel anders ervoeren dan Britten zonder migratieachtergrond. Migratie bleek een hoop perspectieven te openen die in westerse gerontologie tot dan toe weinig aandacht kregen.

TB: In Brussel groeide de interesse voor oudere migranten vanuit beleidskringen. Men was bezorgd dat het beleid en bestaande onderzoek onvoldoende aandacht schonk aan de specifieke zorgvragen van deze steeds groter wordende groep. Zo zijn we aan de Vrije Universiteit Brussel met de onderzoeksgroep 'Belgian Ageing Studies'

De welvaartstaat lijkt opgezet om migranten het leven zo moeilijk mogelijk te maken

Turkse ouderen in Schaarbeek. Foto: Tine Buffel

Hangoudjes op het Liedtsplein, het kloppend hart van Turks Schaarbeek. Foto: Tine Buffel

case studies gestart bij specifieke migrantengroepen. Dit bracht inderdaad een aantal pijnpunten in het zorgaanbod aan het licht.

Toegang tot de welvaartstaat

CP: Wat we in ons onderzoek ontdekten is dat kritische gerontologie ook voor migranten een relevant perspectief biedt: de welvaartstaat lijkt opgezet om migranten het leven zo moeilijk mogelijk te maken, terwijl ze wel worden verplicht om er financieel aan bij te dragen [zuur lachje]. Daarbij spelen niet alleen formele uitsluitingsmechanismen een rol, maar vooral ook informele processen. Zo blijkt zorg voor migranten een stuk minder toegankelijk, in de eerste plaats omdat bij zorgverstrekkers de nodige kennis en knowhow ontbreekt. Uit onze studie in Bethnal Green bleek bijvoorbeeld dat het niet zozeer ontbrak aan zorgverstrekkers, maar aan de nodige kennis en training om symptomen te herkennen voor een correcte diagnose. Symptomen zijn immers deels culturele uitingen van lichamelijke en mentale problemen: klachten uiten zich dus niet bij iedereen op dezelfde wijze. Dokters waren wel ontvankelijk voor onze respondenten uit Bangladesh, maar slaagden er niet in de juiste diagnoses te stellen. In hun opleiding is er immers te weinig aandacht voor culturele en sociale diversiteit.

DD: In de Verenigde Staten dringt dit besef stilaan door en worden sociale wetenschappen verplicht in medische opleidingen.

CP: De grootste verschillen in toegankelijkheid van de welvaartstaat spelen overigens niet op nationaal, maar op lokaal niveau. In kosmopolitische steden als Londen, New York, Brussel of Amsterdam, is er steeds meer aandacht voor de afstemming van het zorgaanbod op de groeiende diversiteit aan zorgvragers. Daarnaast speelt het generatie-effect. Eerste generatie migranten hebben in alle landen gelijkaardige

obstakels te verwerken zoals taalbarrières of beperkte kennis van het zorgaanbod, terwijl de afstand tot mainstream zorginstellingen voor latere generaties gestaag afneemt.

TB: Het is ook vaak deze tweede generatie die een belangrijke rol speelt bij het afstemmen van het zorgaanbod op de specifieke noden van minderheidsgroepen. Uit mijn onderzoek bij Turkse ouderen blijkt dat kinderen de gaten in het zorgaanbod vullen via eigen initiatieven. Zo ontmoette ik Turkse dochters die in samenwerking met dienstencentra een zelfhulpgroep opzetten. Ze komen er samen om met elkaar problemen te bespreken en expertise uit te wisselen over specifieke zorgvragen die moeilijk in familiale kring te dragen zijn, zoals ernstige mentale klachten van ouderen. Ook is het vaak die tweede generatie die bij formele zorgverstrekkers specifieke problemen aankaart en mee zoekt naar oplossingen.

CP: In feite is dit een nieuwe vorm van etnisch ondernemerschap. Ook hier spelen grote steden, en met name 'etnische concentratiebuurten' een voortrekkersrol. In de jaren tachtig ontstonden concentratiebuurten als gevolg van het aanbod aan specifieke etnische voorzieningen en als defensieve reactie op vaak gewelddadig racisme. Vandaag de dag zijn diezelfde buurten broedplaatsen voor sociale innovatie waar de zorgsector wordt heruitgevonden.

Migratiecontext

DD: Naast het generatie-effect speelt ook het migratietraject een rol in de verhouding tot zorg. Er is natuurlijk een gigantisch verschil tussen arbeidsmigranten en zogenaamde 'snowbirds' die op zoek gaan naar betere voorzieningen en leefkwaliteit. Gepensioneerde Amerikanen die naar Florida trekken, Britten met tweede woningen in Zuid-Frankrijk of

Belgen en Nederlanders met een appartement aan de Costa del Sol hebben een andere relatie tot de welvaartstaat en het zorgaanbod dan arbeidsmigranten.

CP: Het verschil tussen 'tijdelijke' en 'definitieve' migratieperspectieven bepaalt ook de aard van de initiatieven die worden ondernomen. Veel migranten komen aan met een tijdelijk perspectief. Wanneer dit plaatsmaakt voor het idee dat men zal blijven, wordt er geïnvesteerd in zorg en voorzieningen voor het latere leven.

TB: Het tijdelijk perspectief blijft bij veel migranten wel sluimerend aanwezig, maar velen erkennen het utopische karakter ervan wanneer duidelijk wordt dat de volgende generaties opgroeien in het land van aankomst.

CP: Het valt vaak op dat de spanning tussen beide perspectieven het grootst wordt rond de leeftijd van veertig à vijftig. De eigen ouders in het land van oorsprong worden dan steeds meer zorgbehoevend, terwijl ook de kinderen in het land van aankomst de nodige aandacht vragen. Op dat moment leeft men echt met een gespleten geweten.

TB: De druk is ook verschillend naargelang de mogelijkheid om over en weer te reizen en op andere manieren contact te houden over landsgrenzen heen. In tegenstelling tot de Bengaalse migranten in Londen die Chris interviewde, kunnen Turkse migranten in Brussel relatief gemakkelijk heen en weer reizen naar Turkije. Dat maakt dat men meer mogelijkheden heeft om zijn zorgverplichtingen na te komen. Een vrouw uit mijn onderzoek bijvoorbeeld reisde jaarlijks voor drie maanden naar Turkije om haar zoon die was teruggekeerd te bezoeken. Tijdens die drie maanden legde ze hem in de watten en verwende ze hem voor een heel jaar.

CP: Bangladesh is een stuk duurder te bereizen dan Turkije en daardoor zijn dit soort strategieën voor veel Bengaalse migranten niet mogelijk. Ik merkte in mijn interviews dan ook vooral veel frustraties en schuldgevoelens over de moeilijkheden om op afstand nog zorg te verstrekken. Maar zelfs dan blijkt dat mensen inventief zijn en dat je niet noodzakelijk ter plaatse moet zijn om elkaar te helpen. Zelden is de hele familie gemigreerd en migranten zorgen er dan via financiële bijdragen voor dat de thuisblijvers oudere familieleden beter kunnen verzorgen. Op die manier ontstaan echt transnationale zorgnetwerken.

DD: Transnationale zorgnetwerken moeten we overigens opentrekken. Vandaag de dag heeft een groot aandeel van de professionele zorgverstrekkers in westerse landen een migratieachtergrond. Men spreekt dan ook van de 'globale zorgketen'. De reden hiervoor is deels economisch, omdat werk in de zorgsector nog steeds overwegend slecht betaald en fysiek en mentaal belastend is waardoor er vooral mensen werken die uitgesloten worden van betere jobs. Het is bovendien deels cultureel: in de VS deden we een studie naar empowerment van bewoners van zorgverblijven. Als experiment mochten ze zelf hun verzorgers kiezen. Men verkoos meestal West-Afrikaanse en Latijns-Amerikaanse verzorgers, omdat die een andere attitude hadden ten opzichte van ouderen. Ouderen vonden steun in de met migranten gedeelde verontwaardiging over de wijze waarop ouderen in westerse landen worden behandeld.

CP: De zorgsector diversifieert met andere woorden zowel aan de aanbod- als aan de vraagzijde. Dit heeft ook gevolgen voor zorg in de landen van oorsprong. Want deze migranten worden uiteindelijk zelf

ook weer geconfronteerd met de zorgnoden van achtergebleven ouders. Vullnetari en King beschrijven deze dilemma's heel mooi in hun studie over Albanese vrouwen in de Italiaanse zorgsector. Omdat ze vaak zonder papieren in Italië verblijven, is het niet mogelijk om heen en weer te reizen, ook al zijn de twee landen maar enkele uren van elkaar verwijderd. Om voor Italiaanse ouderen te zorgen moeten ze dus hun eigen ouders verwaarlozen.

Om voor Italiaanse ouderen te zorgen moeten ze dus hun eigen ouders verwaarlozen

Intimiteit

TB: De diversiteit in de zorgsector zorgt ook voor individuele spanningen. Zo deelt niet iedereen hetzelfde idee van intimiteit en privacy. Wanneer men afhankelijk wordt van zorg verschuiven vaak noodgedwongen de grenzen tussen privé en publiek. De Turkse ouderen die ik interviewde waren vaak erg bezorgd of zorgverstrekkers uit een andere cultuur hun eigen gewoonten, en vaak ook religieuze voorschriften, wel zouden respecteren, bijvoorbeeld met betrekking tot wassen. Ook was men bezorgd om vreemden toe te moeten laten in delen van de woning die men als privaat beschouwde. Men was bijvoorbeeld bang dat Turkse zorgverstrekkers die niet tot de familie behoorden privéproblemen zouden te weten komen. Men wilde niet het risico lopen dat deze via roddels in de lokale gemeenschap zouden worden verspreid.

DD: Aan de andere kant laten sommige studies dan weer de relativiteit van dat soort ongerustheid zien. Timothy Diamond's etnografische studie over de relatie tussen zorgverstrekkers en verzorgden laat zien dat de eerste keer gewassen worden best eng is, maar dat het na een keer of drie wel went en je je normen verlegt. Ik herinner me overigens een studie uit Scandinavië waar een oudere vrouw verklaapte dat ze het best leuk vond om door een knappe jonge man te worden verzorgd.

Maarten Loopmans (maarten.loopmans@ees.kuleuven.be) en Valerie De Craene (valerie.decraene@ees.kuleuven.be) werken respectievelijk als docent en assistent aan de KU Leuven op de afdeling geografie. Ook zijn zij respectievelijk redactieadviseur en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

Baars, J., D. Dannefer, C. Phillipson en A. Walker (2006) *Aging, Globalization, and Inequality: The New Critical Gerontology*. Baywood Pub.

Buffel, T. en C. Phillipson (2011) *Experiences of place among older migrants living in inner-city neighbourhoods in Belgium and England*, *Diversité Urbaine*, 11(1), pp. 13-37.

Diamond, T. (2009) *Making Gray Gold: Narratives of Nursing Home Care*, University of Chicago Press.

Vullnetari, J., en R. King (2008) 'Does your granny eat grass?' On mass migration, care drain and the fate of older people in rural Albania, *Global Networks*, 8(2), pp. 139-171.

Aal goud?

CASUS Linden Douma & Louise Meijering

‘Hoe gaat het’? De meeste mensen stellen en krijgen deze vraag regelmatig. Na een spoedcursus ‘Grunneps verstaan’, legden we deze gangbare vraag voor aan oudere inwoners van de gemeente Bellingwedde. Onder het genot van koffie, thee en koekjes vertelden zij over de dingen die ze in het dagelijks leven belangrijk vinden en hoe zij vinden dat het met hun gaat.

Welbevinden wordt beschouwd als een universele behoefte van de mens. In ons dagelijks leven doen we de dingen die we doen, zowel bewust als onbewust, omdat we streven naar een zo goed en gelukkig mogelijk leven, ofwel een leven met een zo hoog mogelijk welbevinden. Het welbevinden van ouderen is een belangrijk aandachtsgedebied, omdat op hogere leeftijd ‘hulpbronnen’, zoals gezondheid, mobiliteit, of sociale netwerken afnemen. Daardoor kunnen ouderen meer moeite krijgen om hun welbevinden te behouden. Om het welbevinden van deze groep mensen te bevorderen, is het belangrijk om rekening te houden met de behoeften en omstandigheden die volgens ouderen zelf belangrijk zijn.

Wij interviewden 65-plussers in de gemeente Bellingwedde over hun welbevinden. In Bellingwedde wonen relatief veel ouderen, als gevolg van ontgroening, vergrijzing en bevolkingskrimp. De gemeente Bellingwedde is bovendien één van de meest rurale gemeenten van Nederland en ligt in de regio Oost-Groningen. Door het weekblad Elsevier werd Bellingwedde in 2012 voor het tweede jaar achtereenvolgend uitgeroepen tot slechtste woongemeente van Nederland. Met name op het gebied van voorzieningen en bereikbaarheid scoort Bellingwedde erg slecht.

Woordwebben van welbevinden

“Ja wat moet ik daar nou over schrijven” is de reactie van Cornelia (93) op de vraag of ze een woordweb wil maken van de dingen die ze belangrijk vindt in haar leven en die bijdragen aan haar welbevinden. En

Cornelia is niet de enige die ons in eerste instantie wat vragend aankijkt. Uit de interviews blijkt dat er maar weinig ouderen zijn die hier bewust bij stilstaan. Toch weet men na enig nadenken wel de dingen te noemen die zij als belangrijk ervaren. Zo zegt Elisabeth (75): “Wat vind ik nou belangrijk. Nou in de eerste plaats vind ik gezondheid belangrijk [...]. Tsja, wat is nog meer belangrijk. Woonomgeving. [...]. Ja je wilt toch graag zo aangenaam mogelijk kunnen wonen. [...]. Ja gezondheid van mijn kinderen en dat dat allemaal goed gaat. Jaja, en kleinkinderen. [...]. Ja en ik hoop dat ik mij zo lang mogelijk kan redden zonder dat ik hulp nodig ben”.

Bronnen van welbevinden

Net als voor Elisabeth, blijkt gezondheid voor veel ouderen het allerbelangrijkste te zijn voor hun welbevinden. Veel ouderen geven aan dat ze niet afhankelijk willen zijn van anderen en dat een goede gezondheid hun in staat stelt om hun zelfstandigheid te behouden en de dingen te blijven doen die ze leuk vinden. Maria (73) staat bijvoorbeeld regelmatig stil bij haar gezondheid: “Maar ik denk, stel je voor dat het slechter wordt. Ik ben altijd wel bezig met mijn gezondheid, wat kan ik en wat zou ik op moeten geven?”

Naast gezondheid vinden veel ouderen ook een goede band met partner en familie belangrijk. Met name de ouderen die oorspronkelijk uit de omgeving van Bellingwedde komen, hebben nog kinderen en andere familieleden in de nabijheid wonen. Naast familie noemen veel ouderen, met name vrouwen, andere sociale contacten zoals vrienden, vriendinnen, kennissen en buren in hun woordwebben. Elisabeth (75) zegt hierover: “Sociale contacten en vriendschappen zijn ook belangrijk. [...]. Als je geen sociale contacten hebt, dan vereenzaamt je. Soms heb ik wel eens een keer een dag, nou zoals gisteren is er niemand geweest, zondag. [...]. En dan, op een gegeven moment dan denk je wel, he, kwam er toch maar even iemand”. Sociale contacten vormen een sociaal en emotioneel vangnet: “Hier, en dat wordt je nu veel bewuster naarmate je ouder wordt, dat vrienden hier in de omgeving ook heel

Het uitgestrekte landschap in Vriescheloo, Oost-Groningen © Mark Sekuur, Primafocus

belangrijk zijn. Dat je toch een soort netwerkje hebt, weet je, dat als er iets is, dat je op elkaar een beroep kunt doen" (Ellen, 67).

Voor de oorspronkelijke Groningers zijn vooral verenigingen, buurthuizen en de lokale SteunStees belangrijke ontmoetingsplekken. Een SteunStee is een laagdrempelige, lokale ontmoetingsplek waar alle bewoners terecht kunnen voor activiteiten en informatie en hulp op het gebied van wonen, welzijn en zorg. Ouderen doen bijvoorbeeld mee aan activiteiten als gymnastiek, sjoelen, dansen, Rummikuppen, soosmiddagen en koffieochtenden, in hun eigen dorp of één van de nabijgelegen dorpen. Naast het ontmoeten van andere mensen, noemen de participanten ook fysiek bezig zijn en het hebben van

zoals theaterbezoek, vinden vaker plaats buiten de gemeente.

Veel participanten noemen eveneens het belang van een goede woonomgeving voor hun welbevinden. Alle geïnterviewde ouderen zijn zeer tevreden met hun woning en hun woonomgeving: ze roemen de rust, de ruimte, de vrijheid, de veiligheid en het mooie landschap in Bellingwedde. De vergrijzende plattelandsgemeente is ook al jaren in trek bij forenzen en gepensioneerden uit andere delen van het land. Zij geven aan dat ze in Bellingwedde de rust en de ruimte hebben gevonden waar ze naar op zoek waren en bovendien liggen de huizenprijzen relatief laag. Elf jaar geleden verhuisden Ellen (67) en haar man Kees (78) vanuit het westen van het land naar een vrijstaand boerderijtje in Bellingwedde, en zij leven nu naar eigen zeggen als "God in Oost-Groningen[...]".

Leven als God in Oost-Groningen

afleiding als redenen om deel te nemen aan deze activiteiten. Willem (67) is actief betrokken bij enkele verenigingen in het dorp en het verenigingsleven is voor hem en zijn vrouw erg belangrijk. Hij vertelt: "Het is wel interessant om je in het verenigingsleven te begeven, dat heeft voor mij meerwaarde. Ik moet er niet aan denken dat we helemaal niks zouden hebben en alleen zat te wezen en alleen maar mijn tuintje deed en alleen maar de huiselijke dingen hier deed". Van de zogenaamde westerlingen geven de meesten aan dat zijzelf geen behoefte hebben om aan deze lokale activiteiten deel te nemen. Hun activiteiten,

Uitdagingen voor welbevinden

Hoewel de ouderen tevreden zijn met de woonomgeving, biedt deze ook uitdagingen. De huizen beschikken bijvoorbeeld vaak over grote tuinen en het onderhoud van deze tuinen wordt op hogere leeftijd een steeds grotere opgave. Daarnaast uiten participanten hun zorgen over het gebrek aan voorzieningen in de dorpen en het bedreigde voortbestaan van de resterende voorzieningen. Belangrijke voorzieningen zijn de supermarkt, een bankautomaat, het buurthuis, het postkantoor en de lokale SteunStee.

Het beperkte voorzieningenniveau in de gemeente en de relatief lange afstanden tot voorzieningen is voor sommige ouderen van invloed

op hun zelfredzaamheid. Zij ontvangen in het dagelijks leven praktische steun van organisaties, familie, vrienden en burens, zoals Marjan (85): *“En weet je wat het ook is, ik kan niet fietsen, autorijden heb ik nooit gedaan, nou fietsen kan ik niet meer. Je komt niet ver. Je bent altijd één van de kinderen nodig”*. Weduws zonder rijbewijs zijn vaak relatief beperkt in hun mobiliteit. De melkboer en de buurtsupermarkt vervullen voor hen een belangrijke functie voor het doen van de kleinere boodschappen. Veel ouderen halen één keer in de week de grote boodschappen in grotere plaatsen in omliggende gemeenten, met behulp van anderen die wel over een auto beschikken. Het aanbod in de lokale buurtsupermarkten is namelijk relatief klein en duur.

Dat welbevinden sterk samenhangt met iemands persoonlijke ervaringen en omstandigheden, blijkt uit het verhaal van Janna (zie ook het woordweb). De man van Janna (74) heeft Alzheimer en de zorg voor hem ligt in haar handen. Dat haar eigen welbevinden hierdoor beïnvloed wordt, blijkt uit haar volgende woorden: *“Nouja voor mij, mijn eigen leven ziet er wel uit als een acht, maar door mijn man wordt dat dus, laten we maar zeggen, nou mijn man is misschien een vijfje, en dan moet je daar misschien het gemiddelde van rekenen”*. Door de ziekte van haar man zijn sociale contacten voor het welbevinden van Janna belangrijker geworden. Ze vertelt: *“Daardoor ga ik ook misschien, zoek ik met andere mensen nog meer contact, of via telefoon of op bezoek bij andere mensen, omdat ik daar gesprekken mee kan hebben. Want met mijn man kan ik alleen maar mee over niks praten”*.

Niks meer te wensen

Ondanks de uitdagingen waarmee ouderen te maken krijgen, blijkt uit het onderzoek dat de meeste geïnterviewde ouderen tevreden zijn met

Het woordweb van Janna (74).

hoe hun leven er op dit moment uitziet. Op de vraag wat hun leven nog beter zou maken, antwoorden velen dat ze niks meer te wensen hebben. Willem (67) is zeer tevreden met zijn welbevinden en licht dit ook toe: *“Ik bedoel we zitten in een geweldige fase van ons leven. Ik bedoel, we hebben vrijheid, we kunnen doen wat we willen, financieel, we hebben beide een redelijk pensioen, zijn niet onbemiddeld. Eeh, eigen huis, en noem maar op en kinderen die heel gezond zijn en twee schatten van kleinkinderen. Ja we denken wel eens, wat wil je nog meer in je leven”*. Ook Cornelia is best tevreden en zegt hierover *“Ik, ik voel me altijd wel goed. Ik voel me ook niet eenzaam. [...]. Ik zeg altijd, ik ben 93 jaar en ik ken nog lopen en ik ken nog zelf eten koken, dus nee, ik ben met mijn leven al wel tevree”*.

Conclusie

De ruimtelijke context blijkt in de rurale krimp gemeente Bellingwedde van positieve invloed te zijn op het welbevinden van ouderen, maar vormt tegelijkertijd op verschillende terreinen een grote uitdaging. Het dorp is, met name voor de geboren en getogen Groningers, de context waarin het grootste gedeelte van hun dagelijkse leven zich afspeelt. Echter, in de dorpen zijn de meeste voorzieningen gaandeweg verdwenen en het voortbestaan van de huidige voorzieningen wordt steeds verder bedreigd. Omdat de afstanden groot zijn, worden ouderen met afnemende hulpbronnen afhankelijker van anderen om te kunnen voorzien in hun dagelijkse behoeften.

Linden Douma (l.e.douma@rug.nl) en Louise Meijering (l.b.meijering@rug.nl) zijn beide werkzaam bij de basiseenheid Demografie van de Rijksuniversiteit van Groningen. Het promotieonderzoek van Linden richt zich op het welbevinden van ouderen in de regio Noord- en Oost-Groningen en dit artikel is gebaseerd op een deel van het onderzoek. Louise is universitair docent en doet onder andere onderzoek naar place attachment, welbevinden en ervaren gezondheid van ouderen.

Literatuurselectie

- Buursma, A. (2007) Westerwolders over Vroeger: Een Eeuw Westerwoldse in Interviews. Sellinger: Stichting Gebroeders Hesse Fonds.
- Gerritsen, D. en N. Steverink (2007) Kwaliteit van leven. In: A. Pot, Y. Kuin en M. Vink (red.) Handboek Ouderenpsychologie. Utrecht: De Tijdstroom.
- Lindenberg, S. (1996) Continuities in the theory of social production, in: H. Ganzeboom en S. Lindenberg (red.) Verklarende Sociologie: Opstellen voor Reinhard Wippler. Amsterdam: Thela Thesis.
- Ormel, J., S. Lindenberg, N. Steverink en L. Verbrugge (1999) Subjective well-being and social production functions, Social Indicators Research, 46, nr. 1, pp. 61-90.
- Steverink, N. en S. Lindenberg (2006) Which social needs are important for subjective well-being? What happens to them with aging? Psychology and Aging, 21, nr. 2, pp. 281-290.

Als je ver weg woont...

CASUS Nina Conkova

In het recente verleden floreerde het dorp Bania, met als belangrijkste trekpleister de thermale bronnen. Nu is het verlaten. Het is slechts één van de vele Bulgaarse dorpen waar de bevolking afneemt en vergrijst. Ouderen hebben er niets anders dan hun burens en de prachtige natuurlijke omgeving.

Bulgarije bevindt zich in een demografische crisis. Vooral in landelijke regio's heeft het land te maken met bevolkingsdaling en vergrijzing. In 2008 werd Bulgarije door het 'Population Reference Bureau' van de Verenigde Naties genoemd als het land dat wereldwijd de sterkste bevolkingsdaling kende. Twee jaar later stond het land ook op de zevende plaats met betrekking tot de vergrijzing wereldwijd. Zuidwest Bulgarije, met daarin de hoofdstad Sofia, is de enige regio met bevolkingsgroei, veroorzaakt door een positief migratiesaldo. De vijf overige regio's van het land kampen met bevolkingsdaling, oftewel krimp. Grotendeels wordt dit veroorzaakt door een hoger sterftecijfer dan het geboortecijfer. Hiernaast speelt de negatieve migratiebalans van zowel binnen- als buitenlandse migratie een rol, zij het in mindere mate. Deze gegevens zijn veelzeggend, maar om te begrijpen wat de gevolgen hiervan zijn is kwalitatief onderzoek nodig. In Bania, Bulgarije zijn deze gevolgen onderdeel van het dagelijks leven.

Op het platteland

Zuid-centraal Bulgarije is een regio waar alle voorwaarden voor een verdere versterking van bevolkingskrimp aanwezig zijn. Het gebied heeft de op twee na hoogste natuurlijke bevolkingsdaling van het land (er overlijden meer mensen dan dat er geboren worden), een negatief binnenlands migratiesaldo (meer binnenlandse emigranten dan immigranten) en het hoogste aantal emigranten (inwoners die verhuizen naar andere landen). Bevolkingsprognoses uit 2008 laten zien dat deze regio te maken heeft met de op één na hoogste bevolkingskrimp van Bulgarije in de periode 2008-2030.

Bania is een dorp gelegen in een vallei aan de voet van de Sredna Gora, 40 kilometer van de districtshoofdstad Pazardzhik. Vanwege de kopererts in de bodem staat het gebied bekend om haar mijnen. Hiernaast wordt de omgeving gekenmerkt door thermale bronnen, waaraan een helende werking wordt toegedicht. Drie recreatieve en medische voorzieningen, die na 1990 werden geprivatiseerd en uiteindelijk hun deuren moesten sluiten, zorgden ervoor dat Bania in het verleden bekend stond als de perfecte plaats voor revalidatie en medische behandeling. Tegenwoordig tekenen echter de economische achteruitgang en beperkte werkgelegenheid het dorp. Samen met de verslechterende demografische situatie resulteert dit in een snel krimpende en vergrijzende bevolking (zie tabel).

Ruïnes, verveling en sociaal isolement

Niet alleen de cijfers zeggen veel over het proces van bevolkingskrimp en vergrijzing dat Bania doormaakt, de inwoners van het dorp doen dat ook. Één van de bewoners, een man van 48, legt uit: "Het dorp is gehalveerd [...] Er zijn bijna geen mensen meer. We zijn nog maar met een paar mensen over. De jongeren hebben al zich verspreid over de wereld. Momenteel is er geen [bevolkings]groei, er zijn nauwelijks kinderen hier." De vergrijzing, die wordt gezien als zowel oorzaak als

Jaar	Bevolking	Aandeel < 14 jaar	Aandeel > 65 jaar
1992	1171	11,5%	38%
2011	705	7,9%	62%
Verandering	-40%	-31%	+39%

Demografische cijfers over Bania tonen een sterk dalende bevolking, terwijl de samenstelling van de resterende bevolking steeds schever wordt: minder jongeren en meer ouderen. Bron: Nationaal Statistisch Instituut Bulgarije

Gemiddelde verandering van de totale bevolking per regio tussen 2003 en 2007 (in duizenden inwoners) en de ligging van Bania. Bron: Eurostat, bewerking CRIG

gevolg van bevolkingskrimp, wordt duidelijk ervaren door de inwoners van Bania. In interviews met bewoners werd vergrijzing omschreven als een concentratie van ouderen in het algemeen en van oude weduwes in het bijzonder. Een oude man die zijn hele leven in Bania had gewoond, omschreef dit als volgt: *“Als je op straat loopt, kom je alleen oude vrouwen tegen, grootmoeders met een wandelstok.”*

In Bania is geen lol, vermaak, spanning of levendigheid

De daling van inwoners en vooral het ontbreken van kinderen hebben geleid tot het sluiten van scholen, de bioscoop, de apotheek, de discotheek en vele winkels. Deze sluitingen hebben op hun beurt, samen met het gebrek aan werkgelegenheid, weer geleid tot de perceptie dat het dorpsleven saai en moeilijk is. De jongere respondenten gaven bijvoorbeeld aan moeilijkheden te ondervinden met het reizen naar school en werk, omdat het openbaar vervoer onregelmatig en ontoereikend is. Door het ontbreken van adequaat openbaar vervoer hebben bewoners gevoelens van sociaal isolement, die zij verwoordden in uitspraken als *“er is geen verbinding met de stad”* en *“het dorp ligt op de rand van de landkaart”*. Oudere respondenten vinden het leven in het dorp ook moeilijk door de lage kwaliteit van de gezondheidszorg. Er is in Bania één huisarts, die van buiten het dorp komt. Bewoners vinden het een onaardige, hardhandige man, terwijl een dokter voorkomend zou moeten zijn en zieke mensen moed moet geven. Het gevoel van saaiheid en verveling wordt voornamelijk en veel sterker uitgesproken door de jongere bewoners. Ze verzochten dat in Bania geen lol, vermaak, spanning of levendigheid te vinden is. Niet alleen voorzieningen zijn gesloten, maar ook het openbaar vervoer is gereduceerd, sociale netwerken zijn verbroken en het landschap is verlaten. Publieke gebouwen zijn nu ruïnes, emigranten hebben hun huizen afgesloten en straten zijn overwoekerd met gras en struiken.

Vergrijzing door de ogen van bewoners

Evenals in andere Centraal- en Oost-Europese landen is vergrijzing in Bulgarije, zowel op demografisch als sociaal vlak, een groter probleem dan in oudere lidstaten van de Europese Unie. De sterke verwevenheid van dit probleem met de moeilijke transitie naar een markteconomie is één van de oorzaken hiervan. De economische en sociale opleving hebben bijgedragen aan lage vruchtbaarheidscijfers en hoge emigratie, waardoor de vergrijzing van de bevolking versterkt werd. Hiernaast heeft het wegvallen van voorzieningen die het welzijn van ouderen moesten garanderen geleid tot problemen, zoals armoede, sociale uitsluiting en slechte gezondheid. Daarbij is de gemiddelde levensverwachting in Bulgarije het laagste binnen de Europese Unie, maar het aandeel vijftenzestigplussers is één van de hoogste (vooral veroorzaakt door de emigratie van jongeren en werkenden). Er wordt daarom ook wel gesproken over een bevolking die vergrijsd zonder ouder te worden.

Al deze problemen worden bevestigd door de inwoners van Bania, die het ouder worden omschrijven als moeilijk en iets negatiefs. Een

Een leegstaand schoolgebouw in Bania. Foto: Nina Conkova

De belangrijkste bushalte (links) en een vervallen huis (rechts) volgeplakt met overlijdensberichten. Foto's: Nina Conkova

79-jarige man zei: “Ouder worden is iets negatiefs. Ik las in de krant van vandaag dat oud zijn een ziekte is. Maar...dat is het ook...een dodelijke ziekte”. De dood is een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven van de inwoners van Bania. Er is een algemeen gevoel dat de ouderen bij bosjes sterven. Gedurende de afgelopen periode heeft dit geleid tot een transformatie van de begraafplaats tot 'de grootste wijk van het dorp'. De dood wordt daarnaast nog eens extra zichtbaar door de vele overlijdensberichten die worden opgehangen langs de straten. De inwoners zeggen deze regelmatig te lezen, zodat ze bij blijven met het laatste dorpsnieuws.

Het afgenomen inwonertal door emigratie en de dood van familieleden en vrienden heeft ertoe geleid dat bewoners sociale problemen ervaren, zoals een gebrek aan sociale activiteiten en eenzaamheid. In Bania is er veel minder interactie tussen mensen dan in Bulgaarse steden. Inwoners van Bania ontmoeten gemiddeld ongeveer vier mensen per dag tegenover vijf tot zeven mensen per dag elders. Dit is vooral het geval gedurende de winter, wanneer degenen die slechts tijdelijk in het dorp wonen terugkeren naar de stad. Eenzaamheid wordt in veel Bulgaarse dorpen normaal gevonden en wordt ook op een veel jongere leeftijd ervaren dan in de steden, omdat kinderen al geruime tijd het dorp en soms zelfs het land hebben verlaten. De verhalen van de inwoners van Bania zijn daar geen uitzondering op. Een 75-jarige man, wiens kinderen meer dan 30 jaar geleden verhuisd zijn naar de districtshoofdstad Pazardzhik, drukte zich als volgt uit: “Er zijn geen mensen meer. Er is niemand meer om mee te praten. Twee jaar geleden zat ik op het bankje hier achter het huis en zei tegen mezelf: ik ga niet naar huis voordat er iemand voorbij is gekomen. Ik wachtte een uur, ik wachtte nog een uur, er kwam niemand voorbij en ik ging weer naar huis. Hoe het leven in dit dorp is? Eenzaam...”

Eenzaamheid is niet alleen iets wat wordt ervaren door ouderen wiens familie is gemigreerd, maar ook door ouderen van wie de familie nog in het dorp woont. Onder deze groep wordt het gevoel van eenzaamheid juist versterkt door het gevoel dat ze overbodig zijn en juist een last voor hun familie. Een 71-jarige vrouw van wie de dochter met haar gezin in Bania woont zei: “Toen mijn kleinkinderen jonger waren was het anders. Maar nu...nu is oma niet langer nodig. Ik heb

veel op ze gepast, ze zijn hier opgegroeid, maar nu komen ze bijna nooit langs...nu ben ik alleen. [...] Maar ik ga ook niet naar hen toe. Zij [de kinderen] hebben de hele dag gewerkt; ik kan daar niet zomaar gaan zitten. En wat zou ik dan moeten doen? Wachten op een bord met eten? Nee, ik kook liever voor mezelf [...] dan dat ik in een vreemd huis ga eten.”

“Er zijn geen mensen meer. Er is niemand meer om mee te praten.”

Geen voorzieningen, maar een samenleving

In de context van bevolkingskrimp in het landelijk gebied – waar voorzieningen schaars zijn – lijkt wederzijdse sociale steun (van degenen die nog wel in het dorp wonen) onmisbaar. Volwassen kinderen van de oudere inwoners worden, samen met hun partners, gezien als de belangrijkste bron van sociale steun. Die kinderen wonen echter in veel gevallen ver weg en daarom hebben de burens de rol van het ondersteunen van hun ouders deels overgenomen. Het bezoeken van burens en hen vragen om een gunst een manier van leven in de Bulgaarse dorpen. Jong en oud helpen elkaar met dagelijkse taken, zoals medicijnen, eten, vervoer en met emotionele en financiële problemen. Wanneer we Bania vergelijken met andere steden (in dit geval Panagyuriste, Pazardzhik, Plovdiv en de hoofdstad Sofia) blijkt dan ook dat de inwoners van Bania elkaar significant meer helpen dan de inwoners van deze steden. Deze verschillende vormen van steun worden ook regelmatig gebruikt, simpelweg om anderen te ontmoeten en het gevoel van eenzaamheid te laten verdwijnen. Jongeren zoeken elkaar het meest op in de koffiebar in het centrum, terwijl ouderen elkaar in de wijk zelf opzoeken. Ouderen spreken af op straat, waar ze bijeenkomsten organiseren voor hobby's en handenarbeid.

Het organiseren van dit soort bijeenkomsten is een Bulgaarse gewoonte met een lange geschiedenis. De betekenis van deze

De bankjes achter huizen waar ouderen hun bijeenkomsten organiseren. Vroeger waren dit soort bijeenkomsten ook voor jongeren en werd er gezongen en gedanst. Nu blijft het bij handenarbeid en gesprekken over politiek of vroeger. Foto's: Nina Conkova

bijeenkomsten is gedurende deze geschiedenis wel veranderd. Vroeger waren het gelegenheden voor jong en oud om samen te komen en werk te doen, zoals spinnen, mais pellen en het aaneenrijgen van tabaksbladeren om ze te laten drogen. In de negentiende eeuw werden de bijeenkomsten vooral bezocht door jonge, alleenstaande Bulgaren die op zoek waren naar een potentiële partner. Er was altijd een vuur en er werd gezongen en gedanst. Tegenwoordig worden de bijeenkomsten vooral bezocht door ouderen, die het zien als een goede kans om anderen te ontmoeten, te praten over hun hobby's (zoals tuinieren en breien), het dagelijks leven, politiek en om hun problemen en verleden te delen. Een 86-jarige man, één van de oudste inwoners van Bania, legt uit: *"We komen iedere avond bij elkaar op een bankje [lacht]. We organiseren hobbybijeenkomsten voor ouderen. [...] We doen dat in ieder geval dagelijks, zonder dat we een afspraak maken. We gaan er naartoe en praten over wat we hebben gedaan die dag, wat we hebben gekookt en gegeten en – afhankelijk van onze stemming – over politiek of vroeger."*

Conclusie

De rurale bevolkingskrimp en vergrijzing in Bulgarije worden geassocieerd met een lage kwaliteit van leven voor degenen die zijn achtergebleven in het landelijk gebied. Zij beschikken over minder kansen en voorzieningen dan stedelingen en ervaren problemen, zoals armoede, gebrek aan vermaak, sociaal isolement en eenzaamheid. Het spreekt voor zich dat sommige van deze problemen gelden voor het hele land, zoals armoede, slechte gezondheidszorg en eenzaamheid door emigratie, maar andere zijn specifiek voor de lokale context, zoals het gevoel van eenzaamheid, het wisselend effect van seizoenen op de gesteldheid van sommigen en de perceptie van het overlijden van mensen.

Helaas is er nog maar weinig bekend over de invloed van andere geografische en culturele factoren op hoe bevolkingskrimp en vergrijzing worden ervaren. Hiernaar zou meer veldonderzoek gedaan moeten worden. Bevolkingskrimp vindt in Bulgarije niet alleen plaats in bergachtige gebieden, zoals Bania, maar ook in grensregio's, landbouwregio's en zelfs in dorpen rondom steden. Stuk voor stuk betreft het

dorpen met verschillende demografische, sociale en economische samenstellingen. Deze dorpen vormen een thuis voor mensen met verschillende behoeftes en mogelijkheden. Voordat hun kwaliteit van leven verbeterd kan worden is het noodzakelijk om hun manier van leven beter te begrijpen.

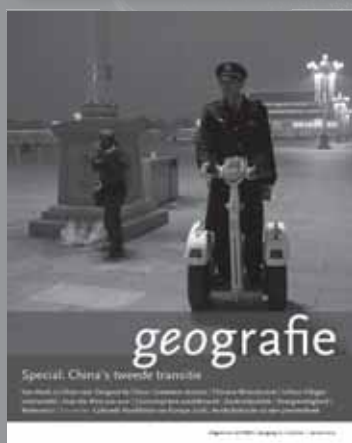
Nina Conkova (conkova_nina@yahoo.com) is sociaal demograaf en behaalde haar master aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij ontving de NIDI Master Thesis Award voor haar scriptie 'Depopulation and ageing in rural Bulgaria: The case study of the village of Bania'. Momenteel werkt zij als trainee bij het NIDI en als freelancer voor Population Europe in Berlijn. Dit artikel is vertaald uit het Engels door Jesper van Loon.

Literatuurselectie

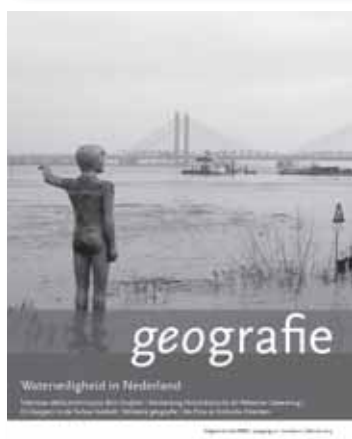
- Boshikiov, D. (2006) The depopulation in Bulgaria: Regional aspects for the period 1946-2001. *Naselenie Review*, 1, nr. 2, pp. 41-69 [in het Bulgaars].
- Botev, N. (2012) Population ageing in Central and Eastern Europe and its demographic and social context, *European Journal of Ageing*, 9, pp. 69-79.
- MacDermott, M. (1998) *Bulgarian Folk Customs*. London: Licensing Agency.
- Nedelcheva, T. (2005) Socio-psychological characteristics of the retirees in the Bulgarian village. In: S. Dobрева and V. Jivkova (Eds.) *The long third age in the Bulgarian village*. Sofia: Rusticana Press [in Bulgarian].
- Wegner, G.C. (1997) Review of findings on social support networks of older Europeans, *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 12, pp. 1-21.

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies |
columns | geografische agenda
| interviews | nieuwsberichten |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts
€ 33,50 per jaar, aio's en oio's betalen € 69,50 (normale prijs € 93,50
per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijks-
kundig Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen
in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 7115 110 voor een abonnement.
Een welkomstdcadeau ligt klaar!

KNAG

Waarom suburbaniseren wij?

Chris Kesteloot

In de rubriek Klassiekers gaat AGORA in op boeken die niet vers van de pers komen, maar nog steeds uiterst relevant zijn. Deze keer 'A Theory Of Capitalist Regulation: The U.S. Experience' (1979/2000) van Michel Aglietta.

Ik hoorde voor de eerste keer over Michel Aglietta spreken in het prille begin van de jaren tachtig, op maandelijkse seminars van de onderzoeksgroep 'Economie et Société' van de Université Catholique de Louvain (UCL). Deze seminars waren een verzamelpaats voor economen die zich afzetten tegen het orthodoxe liberale denken in hun vakgebied. Onder hen Jacques Gouveneur die toen schreef aan een inleiding in de marxistische economie, een veel gelezen werk in ontwikkelingslanden. Verder ook de iets jongere Philippe van Parijs die sindsdien het universele basisinkomen verdedigt. Alain Lipietz, vandaag Europarlementslid voor de Franse groenen was ook dikwijls aanwezig op deze seminars. Met Michel Aglietta en Robert Boyer is hij een van de grondleggers van de Franse regulatieschool. Deze Michel Aglietta was dus geen gewone econoom.

Onrechtstreeks leverde Aglietta een sterke bijdrage aan de geografie

Zijn boek verscheen tegelijk in het Frans en Engels in 1976. Gestoeld op zijn doctoraatsthesis, maakt Aglietta een marxistische analyse van de Amerikaanse economische ontwikkelingen sinds het begin van de twintigste eeuw. Het was op twee punten een uitzonderlijk boek. Aglietta baseert zijn analyse op heel wat economische indicatoren en historische feiten over de periode 1900-1972. Hij interpreteert deze dan vanuit een marxistisch conceptueel apparaat. Daarmee ging hij in tegen het dominante Althusseriaanse denkkader binnen de marxistische studies. De Franse filosoof Louis Althusser had Marx' wetten van sociale transformatie (de idee dat maatschappijvormen een vaste opeenvolging vertonen naargelang hun technologische ontwikkeling) tot deterministische hoogtes verheven, waardoor het individu geen enkele rol meer had te spelen in de geschiedenis. De meeste marxisten waren dus druk bezig om de logica van dat determinisme bloot te leggen via kritisch filosofische en politieke analyses van de toenmalige maatschappij. In deze context viel empirische analyse uit de mode. Aglietta bood bijgevolg een welgekomen verzoening van marxisme en empirische analyse.

Daarnaast legt Aglietta de nadruk op regulatie. De zuiver economische mechanismen van het kapitalisme leiden tot veelvuldige crisissen

en instabiliteit. Aglietta – en met hem de regulatieschool die hij tot stand bracht – interesseert zich niet zozeer in waarom er crisissen zijn, maar wel in waarom er zolang géén crisis is geweest. Hij geeft stevige grondslagen aan het argument dat de naoorlogse accumulatie gestoeld is op een vergedreven kolonisatie van de reproductie van de arbeidskracht door het kapitaal (zie ook het profetische boek van de Belgische marxist Ernest Mandel 'Spätkapitalismus' uit 1972). Op een bepaald moment blijken de kapitalisten, gedreven door de constante zweepslag van de concurrentie, niet meer in staat om de winstaccumulatie op lange termijn te verzekeren door veranderingen in het productieproces. De verdieping van de uitbuiting en/of verhoging van de productiviteit is niet langer mogelijk omdat er geen garantie is dat voor de productie-vermeerdering ook een uitbreiding van de afzetmarkt aanwezig is. De uitweg wordt gevonden in het beheersen en veranderen van het consumptieproces van de arbeidskrachten. Dit is de ziel van het fordisme: de loontrekkenden wordt een consumptienorm voorgespiegeld, zodat zij door hun consumptie bijdragen tot verdere kapitaalaccumulatie. Dat gebeurt door de expansie van het kredietwezen voor consumptie, maar ook door de veralgemening van de sociale zekerheid. Deze was tot dan een spontane ontwikkeling binnen de arbeidersbeweging, maar werd nu door de staat opgeëist als een regulatie-instrument van de economie. Ook concurrentievoorwaarden tussen de bedrijven, monetaire politiek, buitenlandse handel, etcetera, spelen een rol om een relatief stabiel accumulatieregime tot stand te brengen.

Onrechtstreeks heeft Aglietta een sterke bijdrage geleverd aan de geografie. Zijdelings duidt hij aan dat de consumptienorm in het fordisme gestructureerd wordt door twee goederen: de woning en de auto. Dit betekent meteen dat de ruimtelijke vormgeving van de consumptie - de suburbanisatie - geen eeuwig terugkerende vorm van wonen is. Ze is integendeel een cruciale schakel in het fordistische accumulatieregime. Hoewel Aglietta er zelf weinig mee begaan was, heeft hij, zoals Doreen Massey en David Harvey, bijgedragen aan het verruimtelijken van het marxisme en daarmee het maatschappelijk relevant maken van de geografie.

Chris Kesteloot (chris.kesteloot@ees.kuleuven.be) is gewoon hoogleraar aan de vakgroep Geografie van de KU Leuven.

Heffing op scheefwonen

ESSAY Frank Verwoerd & Ed Nozeman

Het huidige kabinet streeft naar meer marktwerking op de woningmarkt. De hypotheekrenteaftrek wordt beperkt en de huren worden verhoogd. Leidt deze extra huurverhoging wel tot de betere marktwerking waar het kabinet naar op zoek is? En heeft dit beleid in heel het land dezelfde uitwerking?

Al jaren is er discussie over de wijze waarop de woningmarkt hervormd moet worden. Maar wat is nu werkelijk het probleem? Binnen de koopsector zijn in de loop der jaren de woningprijzen omhoog gestuwd door de hypotheekrenteaftrek. Dit fiscale voordeel heeft ertoe geleid dat die prijzen aanzienlijk hoger liggen. Tegelijkertijd worden de huren binnen de sociale huursector relatief laag gehouden. Huurders in de sociale huursector krijgen als het ware een impliciete subsidie op hun maandhuur. Deze twee vormen van subsidiëring hebben er toe geleid dat de doorstroming van huur naar koop, die normaal wordt geacht binnen de verhuistheorieën, stagneert. Zo zijn scheefwoners ontstaan: huurders in sociale huurwoningen die niet meer tot de primaire doelgroep behoren.

Kabinet Rutte II is van mening dat deze groep huurders te goedkoop woont ten opzichte van wat ze verdienen (meer dan € 33.614,-). Het wil dan ook meer marktwerking creëren binnen de woningmarkt en de overheidsregulering beperken. Binnen het huidige huurbeleid worden alle huren verhoogd op basis van de inflatie. Scheefwoners betalen hierdoor minder huur dan dat er binnen de vrije huursector betaald zou moeten worden. Een overstap naar de vrije huursector of koopsector zou in hun geval vanuit het perspectief van nutsmaximalisatie zeer slecht uitpakken: de gebruikerslasten voor wonen worden namelijk aanzienlijk hoger terwijl er in beginsel niet meer kwaliteit voor terugkomt. De hogere huren op de vrije huurmarkt komen mede tot stand doordat deze niet gebonden zijn aan het WWS-puntensysteem. Binnen de vrije huursector is de huur gebaseerd op vraag en aanbod. Ook het gevraagde rendement door beleggers ligt simpelweg hoger

dan het gevraagde rendement door corporaties. Corporaties dienen in eerste instantie alleen de stichtingskosten terug te verdienen. Wel is het zo dat corporaties steeds meer moeite hebben om alle kosten te dekken, vooral door de recent verhoogde uitgaven aan onderhoud en leefbaarheid.

Nieuw huurbeleid

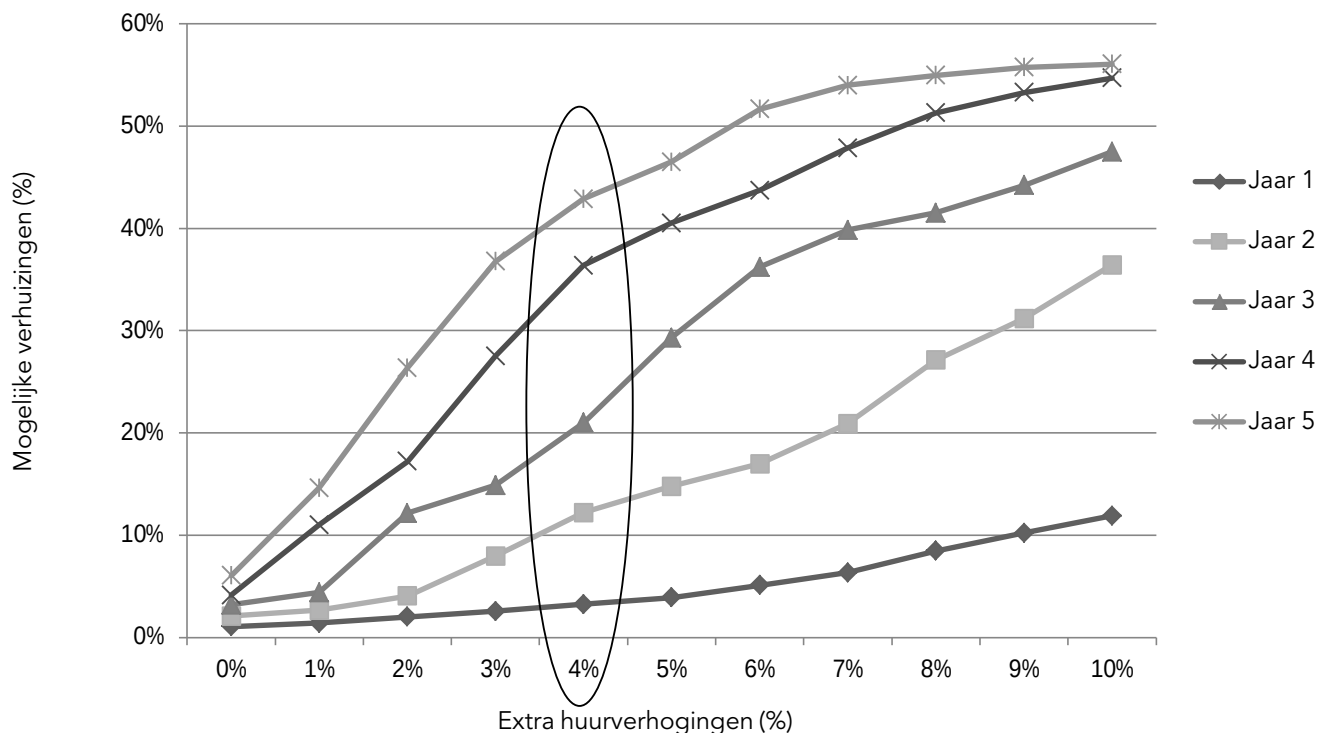
Binnen het nieuwe huurbeleid krijgen huishoudens binnen de sociale huursector met een inkomen boven de € 33.614,- te maken met 2 procent extra huurverhoging. Huishoudens met een inkomen boven de € 43.000,- kunnen een extra huurverhoging van 4 procent bovenop de inflatie verwachten. Deze extra huurverhogingen kunnen worden gezien als compensatie voor de verhuurdersheffing en zullen het Rijk 1,7 miljard opleveren. Maar heeft dit nieuwe huurbeleid ook de gewenste uitwerking op de doorstroming zodat de primaire doelgroep (inkomen < € 33.614,-) beter bediend wordt via de sociale huursector, of kan dit simpelweg als een lastenverzwaring worden gezien voor de huurders?

De mogelijke doorstroomeffecten zijn zeer afhankelijk van de wijze waarop de verhoging wordt ingevoerd. De overheid kiest ervoor om dit op een generieke wijze te doen, binnen elke regio wordt dus hetzelfde beleid gevoerd. Wel staat het de woningcorporaties vrij om deze extra huurverhogingen in mindere mate dan wel in het geheel niet in te voeren. Maar in hoeverre is er sprake van beleidsvrijheid als de verhuurdersheffing als een financiële molensteen om de nek van de corporaties hangt? Geen extra huurinkomsten betekent namelijk noodgedwongen bezuinigen op bijvoorbeeld renovatie, nieuwbouw of sociale leefbaarheid. Vroeg of laat zullen de woningcorporaties en daarmee de huurders niet aan die verhogingen ontkomen. Ook voor de corporaties lijkt de aanpak van scheefwonen dus noodzakelijk.

Vroeg of laat zullen de huurders niet aan huurverhogingen ontkomen

Wat gaat de scheefwoner doen?

Scheefwoners blijven vaak te lang wonen in een sociale huurwoning vanwege de lage gebruikerskosten en vanwege tevredenheid met de woonomgeving. Op basis van de nutsmaximalisatietheorie kan worden gesteld dat scheefwoners er een meer Bourgondische levensstijl op na kunnen houden, aangezien de netto huurquote gemiddeld slechts 13,7 procent bedraagt. Woningcorporaties zouden wellicht door de extra huurverhogingen meer rendement kunnen behalen om zodoende de stijgende onderhouds- en leefbaarheidskosten te financieren. De vraag is echter wanneer een scheefwoner een vrije huursectorwoning of koopsectorwoning prefereert boven zijn huidige woning. Uit onderzoek verricht op basis van het Woononderzoek Nederland 2009 blijkt dat, als gevolg van het nieuwe beleid, 12 procent van de scheefwoners met een inkomen boven de € 43.000,- binnen de eerste twee jaar op zoek zal gaan naar een andere woning. De overige 88 procent van de huishoudens laat zich binnen twee jaar echter niet in zijn verhuisgedrag

Effect extra huurverhogingen. De grafiek maakt het potentiële doorstroomeffect zichtbaar. Na ongeveer 5 jaar gaat bijna de helft van de scheefwoningers op zoek naar een andere woning.

beïnvloeden door deze huurverhogingen. Na vijf jaar ligt het percentage dat wil verhuizen vanwege de huurverhogingen aanzienlijk hoger, namelijk 43 procent. Dit geeft aan dat bijna de helft van de scheefwoningers op den duur op zoek zal gaan naar een andere woning. Dit effect is goed zichtbaar in de onderstaande grafiek.

Effecten in verschillende regio's

Een veel gehoord argument tegen de extra huurverhogingen is dat er niet voldoende alternatieven beschikbaar zijn voor scheefwoningers. Hun mogelijkheden in de vrije sector zijn vaak beperkt en een hypotheek is in veel gevallen lastig te verkrijgen. Dit speelt vooral in de gebieden waar de gemiddelde woningprijzen hoger liggen. Als er gekeken wordt naar de hypothecaire mogelijkheden voor scheefwoningers blijkt dit ook: van de groep scheefwonende huishoudens die na vijf jaar op zoek zal gaan naar een andere woning kan slechts 38,8 procent een gemiddelde eengezinswoning binnen de eigen provincie kopen. De hoge woningprijzen lijken dan ook voor veel scheefwoningers een probleem te gaan worden.

De verhuiseffecten zullen, afhankelijk van de hoogte van de huur en de woningprijzen, per regio verschillen. Woningen in krimpgebieden en andere perifere regio's zijn aanzienlijk gemakkelijker financieerbaar dan woningen binnen de Randstad. De sociale sector en de vrije sector lopen daar wel goed in elkaar over. In de betreffende provincies (Friesland, Groningen, Drenthe, Limburg en Zeeland) is een gemiddelde woning te financieren voor 91,5 procent van de scheefwoningers. In de Randstad is dit voor slechts 29,9 procent mogelijk. De situatie binnen de gemeenten Amsterdam en Utrecht is overigens niet per definitie zorgelijker dan binnen de rest van de Randstad. Ook in deze duurdere grote steden kan 29 procent een gemiddelde woning (€ 322.500,- in

Utrecht, € 312.000,- in Amsterdam) kopen binnen de gemeente. Opvallend is het lage percentage (16,3 procent) scheefwoningers binnen de gemeenten Amsterdam en Utrecht dat de huidige woning tegen marktwaarde zou willen aankopen terwijl 81 procent dit wel zou kunnen. Dit geeft aan dat het probleem bij een stagnerende doorstroming duidelijk niet aan de voorraad woningen ligt, maar eerder dient te worden gezocht in de richting van het verschil in gebruikerskosten. Een scheefwoner gaat meer aan de woning betalen, wanneer hij of zij deze zou kopen. De woning kopen wordt pas interessant als de jaarhuur marktconform zal zijn, rond de 4,5 procent van de WOZ-waarde.

Landelijk gezien leiden de huurverhogingen zeker tot doorstroming. Na 5 jaar kan worden verwacht dat nationaal gezien 16,7 procent van de scheefwoningers is doorgestroomd richting de vrije markt vanwege de extra huurverhogingen. Er worden echter twee problemen duidelijk zichtbaar. De huren blijven nog te laag en de koopwoningprijzen liggen te hoog.

Scheefwonen geen verleden tijd

Het merendeel van de scheefwoningers zal ook op langere termijn blijven wonen in hun sociale huurwoning. De belangrijkste reden is dat de maximale huren voor deze woningen niet afdoende zijn om scheefwoningers te stimuleren te verhuizen naar de vrije marktsector. Dit is ook logisch als er wordt gekeken naar de hoogte van de huidige maximale huren. Deze bevinden zich, in het bijzonder binnen de Randstad, niet op marktconform huurniveau. Een verandering van de maximale huur zoals het aanpassen naar 4,5 procent van de WOZ-waarde kan ertoe leiden dat er meer scheefwoningers zullen doorstromen naar de vrije markt. Daarnaast is de WOZ-waarde een goede vervanger van het WWS-puntensysteem. De WOZ-waarde neemt namelijk naast kwaliteits-

onderdelen van de woning en woonomgeving ook de ligging mee in de waardebeoordeling en daarmee de huurbepaling. Als de maximale huren worden vastgesteld op 4,5 procent van de WOZ-waarde leidt dat na 5 jaar zelfs tot 5 procent meer doorstroming dan bij het huidige huurbelasting het geval is. Daarnaast kan er gemakkelijker een middensegment ontstaan binnen de vrije huursector. Er ontstaat namelijk vraag van scheefwoners naar kwalitatief betere huurwoningen. Daarbij kunnen institutionele beleggers dan beter concurreren met woningcorporaties vanwege de 'level playing field'. Verkoop van een deel van de voorraad van woningcorporaties aan beleggers zou het middensegment dan ook doen groeien. Dit is tevens goed mogelijk, omdat een groot deel van de huidige voorraad sociale huurwoningen bij nieuwe verhuur boven de huidige liberalisatiegrens valt. De voorraad sociale huurwoningen zal hiermee dan ook gelijk worden met de grootte van de doelgroep.

In de Randstad kan slechts 29,9 procent van de scheefwoners een gemiddelde woning kopen binnen de gemeente

Geen geleidelijke doorstroming

De extra huurverhogingen zorgen overduidelijk voor een verkleining van het gat tussen de huur- en koopsector. De gebruikerskosten van de verschillende vormen van wonen worden zodoende ook meer gelijkwaardig. Per regio is de grootte van het gat wel verschillend. Binnen de perifere gebieden zal dit gat aanzienlijk kleiner zijn dan in de schaarstegebieden. Desalniettemin kan er nog niet worden gesproken van een geleidelijke doorstroming. Dit wordt duidelijk doordat een aanzienlijk deel van de scheefwoners niet gemakkelijk kan verhuizen in de richting van de koopsector. Om een meer geleidelijke doorstroming tot stand te brengen lijkt het haast noodzakelijk om de koopsector nog dichterbij de huursector te krijgen. Dit kan uiteraard op verschillende manieren worden bereikt. Een eigendomsneutrale benadering lijkt de beste aanpak. Hierbij ligt de keuze om een huur- of koopwoning te gaan bewonen minder bij de omvang van het fiscale voordeel en meer bij de persoonlijke behoefte van een huishouden. De gebruikerskosten van gelijkwaardige woningen in de koop- en huursector zijn dan namelijk gelijk. Welke keuze ook gemaakt wordt, het zal leiden tot een meer gelijke behandeling in subsidiëring en belangrijker: het leidt tot een marktefficiënte overgang van huur naar koop en vice versa. De hypotheekrenteaftrek en huursubsidie vervallen bij dit systeem en worden vervangen door een woontoeslag. Deze woontoeslag biedt ondersteuning aan de lagere inkomensgroepen zoals de huursubsidie nu ook doet binnen de huursector. Deze woontoeslag geldt echter ook binnen de koopsector. Huishoudens met lage inkomens worden zodoende niet meer gedwongen te gaan wonen binnen de huursector maar hebben ook de mogelijkheid om te kiezen voor een koopwoning.

Conclusie

Scheefwonersheffing effectief? Slechts ten dele, de extra huurverhogingen halen simpelweg één van de fricties uit het woningmarktsysteem wat ten koste gaat van de subsidies die scheefwoners al jaren lang ontvingen. Hiernaast is het belangrijk te realiseren dat de woningmarkt in Nederland niet als één geheel kan worden gezien. Een meer regio-specifieke aanpak zou de uitwerking van beleid doen verbeteren. De huidige aanpak kan namelijk ook tot knelpunten leiden in regio's zoals de krimpgebieden, waar het scheefwonen geen groot probleem is. Het beleid zal niet leiden tot de gewenste doorstroming dat het kabinet voor ogen heeft.

Frank Verwoerd (f.j.verwoerd@gmail.com) is cum laude afgestudeerd aan de Rijksuniversiteit Groningen, studierichting Vastgoedkunde. Dit artikel is gebaseerd op zijn masterscriptie waarmee hij de tweede werd in de strijd om de WoON scriptieprijs. Ed Nozeman (e.f.nozeman@rug.nl) is emeritus hoogleraar Vastgoedontwikkeling aan de Rijksuniversiteit Groningen en aan de Amsterdam School of Real Estate.

Literatuurselectie

- Boumeester, H.J.F.M. (2004) Duurdere Koopwoning en Wooncarrière: Een Modelmatige Analyse van de Vraagontwikkeling aan de Bovenkant van de Nederlandse Koopwoningmarkt. DUP Science: Delft.
- Conijn, J.B.S. en F.P.W. Schilder (2009) De dubbele kloof tussen koop en huur. ASRE Research Paper No. 10. Amsterdam.
- CPB (2010) Hervorming van het Nederlandse woonbeleid. Den Haag.
- Haffner, M., J. Hoekstra, M. Oxley en H. van der Heijden (2009) Bridging the gap between social and market rented housing in six European countries? Housing and Urban Policy Studies, 33. IOS Press, Amsterdam.
- Koning, M., R. Saitua Nistal en J. Ebregt (2006) Woningmarkteffecten van aanpassing fiscale behandeling eigen woning. CPB Document no. 128. Den Haag.
- Verwoerd, F. (2012) Aanpak van scheefwonen: de mogelijke effecten op de doorstroming door het wetsvoorstel 33129: huurverhoging op grond van inkomen. Masterscriptie, Rijksuniversiteit Groningen.

Dogma's rond scheefwonen niet effectief

REACTIE Arco Leusink

In het artikel van Verwoerd en Nozeman gaan de auteurs in op de kabinetsvoornemens rond de woningmarkt. Een academische bespiegeling op dit thema is altijd bijzonder welkom, maar helaas slaan beide auteurs een essentiële eerste academische stap over: het definiëren van de begrippen en het beoordelen van de uitgangspunten, die de auteurs overigens van het kabinet overnemen. Dergelijke vragen zijn cruciaal voor een juiste vervolganalyse.

Scheefwonen bestaat niet

Hadden beide auteurs zich deze moeite getroost, waren zij ongetwijfeld tot andere conclusies gekomen. Want als het begrippenkader en de uitgangspunten weinig onderbouwd zijn, dan kan de vervolganalyse zeker niet een juiste zijn, hoe goed doordacht ook. Laten we allereerst het begrip woningmarkt nader onder de loep nemen. De term suggereert een vrije uitwisseling van vraag en aanbod, niet verstoord door omgeving of marktimperfecties, waarin het vraagbod de waarde van het gebodene representeert. Niets is echter minder waar voor hetgeen we in Nederland de woningmarkt noemen. In bepaalde gebieden is de vraag dermate laag dat het uitbaten van woningen met een hoge kwaliteit een te kleine winstmarge oplevert, in andere gebieden is de vraag zo hoog (woningnood!) dat sprake is van woekerprijzen, totaal losgezongen van de kwaliteit van het aangeboden. Hier kan men vrede mee hebben, ik persoonlijk vind afwijkende prijzen onacceptabel voor hetgeen én een grondrecht én een eerste levensbehoefte betreft. Dat wat geen markt is dient men ook geen markt te noemen en kan helaas niet aangestuurd worden met marktbeleid (hoezeer men dit ideologisch ook wenst).

Daarnaast wordt er gewezen op de belangrijkste marktimperfectie in de volkshuisvesting: de ondersteuning die zowel kopers als huurders zouden ontvangen. Bij kopers kan men een directe ondersteuning ontwaren, al is het de vraag of dit een daadwerkelijke ondersteuning

betreft of een reparatie van decennia verkeerd gevoerd beleid. De overheid faciliteert kopers tegemoet te komen aan een non-waarde die bestaat bij gratie van een luchtbel in de woningmarkt die door hetzelfde beleid is ontstaan. Het lijkt op een broekzak-vestzak spelletje ten bate van de banken. Erger is de claim die gelegd wordt op huurdersondersteuning: de huur zou de kwalitatieve waarde van de woning niet representeren. Niets is minder waar: huurders betalen voor de geboden kwaliteit een normale prijs gebaseerd op het woningwaarderingssysteem. De vastgoedwereld, de banken, de advieswereld, de corporaties en de grondbedrijven hebben als lachende derde de winst opgestreken toen stimulering plaatsvond op objectniveau. De claim die beide auteurs leggen is dan ook verkeerd: huurders betalen niet te weinig, zij betalen als enige in de woningmarkt op dit moment nog de prijs die hoort bij de kwaliteit (en niet voor een luchtbel of extreme schaarste). Dit wordt bevestigd door een zeer goed woningwaarderingssysteem, die in de rest van de wereld zijn gelijke niet kent. Nergens wordt zo objectief aan de werkelijke kwaliteit een waarde gekoppeld. Scheefwonen bestaat dan ook niet.

De belangrijkste fout die beide auteurs echter maken is het vasthouden aan het klassieke beeld van een wooncarrière: 'op huur volgt koop, koop is van een hogere orde, met hogere prijzen'. Dit is momenteel, en in de toekomst nog meer, ronduit onwaar. In relatieve zin is kopen goedkoper omdat men vermogen opbouwt. Dit is altijd zo geweest, en dit zal zeker zo blijven. De woonquotes van huizenbezitters liggen daarnaast stelselmatig lager dan die van huurders (en dit voor een grondrecht!). Inmiddels is in Amsterdam en Utrecht voor starters en doorstromers nog een trend te ontwaren: ook de absolute lasten van kopers liggen lager dan die van huurders. Om de retoriek van de auteurs na te bootsen: je stroomt tegenwoordig door van koop naar huur, mocht de prijs de kwaliteit representeren. In ieder geval is er van een kloof tussen huur en koop geen sprake. Neemt men dit gegeven niet mee in de analyse of het beleid, dan slaat men volledig de plank mis.

Dat kopers niks aan de luchtbel kunnen doen, en derhalve deze ook niet zonder steun dienen op te brengen, blijft het uitgangspunt van het kabinet. De auteurs menen dat de h-aftrek wordt beperkt, maar zij weten ook dat deze achteruitgang tegelijkertijd fiscaal wordt gecompenseerd. De huurders krijgen geen steun meer. Beleid of academisch commentaar gebaseerd op een markt, alsook op de vermeende (afbraak van) ondersteuning, is dan ook per definitie onjuist. Het wordt tijd voor werkelijke objectiviteit.

Arco Leusink (a.leusink@hccnet.nl) is werkzaam bij de Huurdersvereniging Amsterdam.

Benieuwd naar de reactie van Frank Verwoerd & Ed Nozeman? Ga naar agora-magazine.nl.

Vermaak en vertier onder toezicht

CASUS Jelle Brands

Lokale overheden zetten in op leuk én veilig uitgaan in de binnenstad. Maar veiligheid is een gevoel, dus hoe meet of bevorder je dat? Een slimme combinatie van politie- en cameratoezicht met aandacht voor de 'zachte' omgevingsfactoren lijkt de sleutel tot succes.

Steden zijn gebaat bij een veilige uitgaansbeleving. Bij gevoelens van onveiligheid zullen bezoekers minder vaak komen wat ten koste gaat van de concurrentiepositie ten opzichte van andere steden. Met toezichthouding in uitgaansgebieden, zoals extra inzet van politieagenten en de plaatsing van camera's, wordt beoogd de veiligheid te bevorderen. Hoe effectief het gevoerde beleid is, wordt vaak onderzocht op basis van het veiligheidsgevoel. Het toekennen van een getal of percentage aan het gevoel van veiligheid zegt echter weinig over de complexe mix van gevoelens en emoties tijdens een avond uit. Wat betekent 'je veilig voelen' nu eigenlijk? Zolang we niet precies weten wat een ervaring van (on)veiligheid inhoudt, zijn pogingen om er wat aan te doen vooral symbolisch en mogelijk zelfs contraproductief. De vraag hoe, in plaats van of, uitgaanspubliek (on)veiligheid ervaart, staat daarom centraal in dit artikel.

Om de (on)veiligheidsbeleving tijdens een avond uit te onderzoeken zijn interviews afgenomen met bezoekers van uitgaansgebieden in Utrecht (8 respondenten), Rotterdam (5 respondenten) en Groningen (5 respondenten). Het gaat om evenveel mannen als vrouwen, tussen de 16 en 34 jaar. Deze selectie is tot stand gekomen door telkens 'eerste voorbijgangers' in de genoemde uitgaansgebieden aan te spreken met de vraag om deel te nemen aan een interview. Geïnteresseerden zijn enige tijd later geïnterviewd. In dit artikel worden pseudoniemen gebruikt om de privacy van de geïnterviewden te waarborgen.

Het onderzoek onderscheidt drie gedeelde fasen van (on)veiligheidsbeleving onder deze bezoekers: onbewuste veiligheid, 'op je hoede' en directe dreiging. Wat houden deze drie fasen precies in en wat zijn de effecten van politietoezicht en cameratoezicht hierop?

Onbewuste veiligheid

In lijn met de uitkomsten van ander onderzoek naar de ervaring van veiligheid, voelen ook onze respondenten zich tijdens het uitgaan doorgaans veilig. Wel vinden ze het lastig om veiligheid te verwoorden. Waarom een 'gevoel' moeilijk te verwoorden is kan toegelicht worden aan de hand van fenomenologisch onderzoek. Zoals Heidegger beargumenteert, is de wereld in veel gevallen 'zuhanden': zaken zijn bekend en vertrouwd. In een dergelijke situatie blijken personen zich veelal onbewust van hun waarneming, en hun rol als waarnemer. Met andere woorden: ervaring is in veel gevallen pre-reflectief van aard, en daarmee moeilijk te duiden. Zo ook veiligheidservaring: *"bij veiligheid, voor mij, dan komt het woord warmte in me op. Maar dat is dus warmte van mensen om me heen, de sfeer waarin ik zit, welke plek ik ben". [En] "als je je ergens hartstikke veilig voelt, let je totaal niet op [je omgeving]"* aldus Amelie. Leuke mensen om haar heen, maar bijvoorbeeld ook verlichting of de aankleding van de ruimte zorgen ervoor dat Amelie 'warmte' voelt, wat zij met veiligheid associeert. Omdat ze deze warmte voelt, is ze zich niet bewust van haar eigen veiligheid. Een situatie die we ons zouden kunnen voorstellen is er één waarbij Amelie met vriendinnen over een plein vol met mensen loopt, en druk aan het kletsen is over wat ze meegemaakt heeft de afgelopen week, waarbij 'het plein' en 'de mensen om haar heen' zich aan haar bewustzijn onttrekken. De onbewuste ervaring van een situatie die bekend en vertrouwd is, 'zuhanden' is, staat dus centraal in het beleven van veiligheid tijdens het uitgaan en niet die zaken die aanleiding geven om bewust te worden van het eigen veiligheidsgevoel.

'Op je hoede'

Onbewuste veiligheid, zoals hierboven beschreven, kan tijdens een avond uit worden onderbroken als er iets anders gebeurt dan normaal gesproken. De wereld wordt dan 'vorhanden'. Er treedt een impuls op die belemmerend en vervreemdend werkt, wat het bewustzijn in de hand werkt. Personen raken op hun hoede. Ilya illustreert dit als volgt: *"als je op je hoede bent dan ben je dus wat ik zeg bezig met de omgeving en dan houd je rekening met eventueel onheil. [...] Dat bewustzijn moet wel op de één of andere manier gealarmeerd worden [...] door mijn omgeving, door mensen in die omgeving, of doordat het*

De Papengang in Groningen. Foto: Natalie

Poelestraat, Groningen. Foto: Jelle Brands

gebied waar ik heen ga een slechte reputatie heeft". Natalie refereert aan een zelfde soort ervaring, in relatie tot een steegje: "In de rest van Groningen kan ik gewoon gedachteloos rondlopen. En een beetje ouwehoeren. Hier [Papengang, Groningen, zie foto], zit je een beetje om je heen te kijken [...] Het valt uit de toon met de rest van Groningen. Dan raak ik meer op mijn hoede. [...] Het is een heel nauw steegje. Weinig licht. Het stinkt er. Het stinkt er echt heel erg! En dat beklemmende van die hoge muren. Zo'n duister steegje. Dat geeft je ook meteen zo'n duistere sfeer aan aandacht van mensen. Zeker als je ziet dat ze uit de Zolder komen gelopen. Dat is die coffeeshop". Ilya en Natalie zijn op hun hoede omdat ze een negatieve gebeurtenis anticiperen op basis van de samenkomst van verschillende elementen: geur, gebouwen, muren, verlichting, anderen en de functie van een pand. Beide citaten illustreren ook dat herinnering er toe doet binnen ervaring. Zowel Ilya als Natalie hebben vanuit het verleden meegekregen - zij het op basis van eerstehands ervaring dan wel op basis van andermans verhalen - niet door steegjes te lopen en bijvoorbeeld op weg naar huis niet door parken te fietsen omdat 'daar dingen gebeuren die niet pluis zijn'. Komen de geïnterviewden toch in een dergelijke omgeving terecht "dan is het gewoon meer van dat ik heel alert ben, omdat ik denk dat er wat kan gebeuren", aldus Aniek. Er wordt zo snel mogelijk een uitweg gezocht zodat er weer onbekommerd door het uitgaansgebied gemanoeuvreed kan worden.

Directe dreiging

Op je hoede zijn staat echter niet één-op-één met een daadwerkelijke ervaring van onveiligheid: in het eerste geval, legt Aniek uit, "is de angst minder direct" omdat het slechts de verwachting betreft dat er wat negatiefs zou kunnen gebeuren. De directe en bewuste waarneming en ervaring van iets of iemand die kwaad zou kunnen doen, is wat directe dreiging oplevert. Echter, zoals Lucy toevoegt, is in het bijzonder

de intentie van de ander hierbij van doorslaggevend belang: "Ik denk dat het pas echt onveilig wordt als iemand duidelijk nare ideeën met me heeft. In een situatie waarin ik niet 'weg' kan. Dan ga ik me onveilig voelen". Een dergelijke ervaring wordt goed geïllustreerd door Amelie: "Daar [een plek in haar geboorteplaats] heb je wel eens van die muizentunneltjes dat zijn van die hele rare, unheimische [naargeestige] plekjes. [...] En toen heb ik een keer meegemaakt in die tunnel dat een man mij tegemoet kwam en op het moment dat ik hem passeerde heeft hij zich omgedraaid en ging hij heel hard achter me aan fietsen. Dus dat was voor mij beangstigend, van iemand draait zich nou super bewust om, op een plek waar het helemaal verlaten is". Opvallend is dat de geïnterviewden directe dreiging in het nachtleven enkel in termen van menselijk handelen bespreken. Dit gevoel kan echter versterkt worden door de omgeving – zoals het voorbeeld van Amelie illustreert. Het onveiligheidsgevoel dat het bewust omkeren van de man oproept wordt versterkt door de verlaten omgeving. Een 'naargeestige tunnel', graffiti, straatvuil of de gebouwde omgeving veroorzaken geen daadwerkelijke dreiging, maar zorgen ervoor dat bezoekers van uitgaansgebieden op hun hoede raken.

Het gaat om de onbewuste ervaring van een situatie die bekend en vertrouwd is

Naar onbewuste veiligheid!

Onderzoekers en journalisten stellen vaak de vraag of toezichtvormen, zoals camera- en politietoezicht, de door het uitgaanspubliek ervaren veiligheidsbeleving kunnen bevorderen. Een belangrijke vraag is hoe dergelijk toezicht zich tot de beschreven fases van veiligheidservaring verhoudt. Op de meeste momenten en plekken tijdens het uitgaan

Slachtestraat, Utrecht. Foto: Irina van Aalst

bleken de geïnterviewden onbewust veiligheid te ervaren. Daarbij gaven zij aan zich ook in veel gevallen niet bewust te zijn van de aanwezigheid van politieagenten en camera's. Dit heeft een aantal implicaties. Antwoord op vragen in hoeverre cameratoezicht en politietoezicht bijdragen aan de onbewuste ervaring van veiligheid kunnen niet zomaar gebruikt worden om hun effecten te legitimeren. Immers, het hiernaar vragen gaat voorbij aan deze onbewuste ervaring. Juist doordat Natalie en anderen zich 'al veilig voelen' kunnen zij moeilijk tot een gegrond oordeel komen: *"ja, het is sowieso dat je zeg maar de vragen allemaal stelt [over toezichthouding], terwijl ik er [over veiligheid] echt nooit over nadenk"*. Desalniettemin is het aannemelijk dat camera- en politietoezicht wel bijdraagt aan de ervaring van onbewuste veiligheid: *"het [cameratoezicht] is een beetje de kers op de slagroomtaart"*, is Liams mening wanneer we vragen hoe hij denkt dat toezicht onbewuste veiligheid beïnvloedt. Dit geldt in veel gevallen ook voor politietoezicht: de geïnterviewden zijn van mening dat, wanneer veiligheid onbewust wordt ervaren, politietoezicht veelal een 'extra' is. *"Als ik gewoon op een plek ben waar ik op mijn gemak ben en als ik dan ook nog zie dat er politieagenten staan dan heb ik niet zo iets van nou, nu voel ik me drie keer zo veilig."*, aldus Valerie.

Het daadwerkelijke nut en de noodzaak van camera- en politietoezicht kan dus enkel beoordeeld worden in de gevallen dat personen op hun hoede raken of directe dreiging ervaren. Uit de interviews komt naar voren dat de effecten sterk verschillen tussen camera- en politietoezicht (zie figuur). Opvallend is dat zichtbare aanwezigheid van (grote aantallen) politieagenten tijdens een avond uit contraproductief kan werken en kan leiden tot verschuivingen van onbewuste veiligheid naar op de hoede zijn: *"blauw op straat [is] OK, maar liever niet te veel want dan gaan mensen zich daar mee bezig houden van wat doen die hier allemaal"*. Als er *"echt zes politieauto's zijn denk ik van oh, shit, er is iets gebeurd"*, aldus respectievelijk Ilya en Leon. In andere situaties waarin mensen al op hun hoede zijn of directe dreiging ervaren, wordt de aanwezigheid van politie wel duidelijk als 'positief' beoordeeld. Dit is anders bij cameratoezicht. Enerzijds blijkt de aanwezigheid van camera's geen teken dat er wat (negatiefs) zou kunnen gebeuren. Anderzijds vertellen de respondenten dat ze bijna nooit aan de camera's denken

wanneer zij op hun hoede zijn of wanneer zij directe dreiging ervaren. De bezoekers van de uitgaansgebieden refereren voornamelijk aan camera's als passieve machines die niet helpen om incidenten en misdrijven te voorkomen en hooguit 'achteraf' van pas komen bij de opsporing en berechting van daders. Politieagenten daarentegen, zijn zichtbaarder, menselijker en reactiever en zullen spoediger van hulp voorzien in geval van nood.

Leuk én veilig uitgaan?

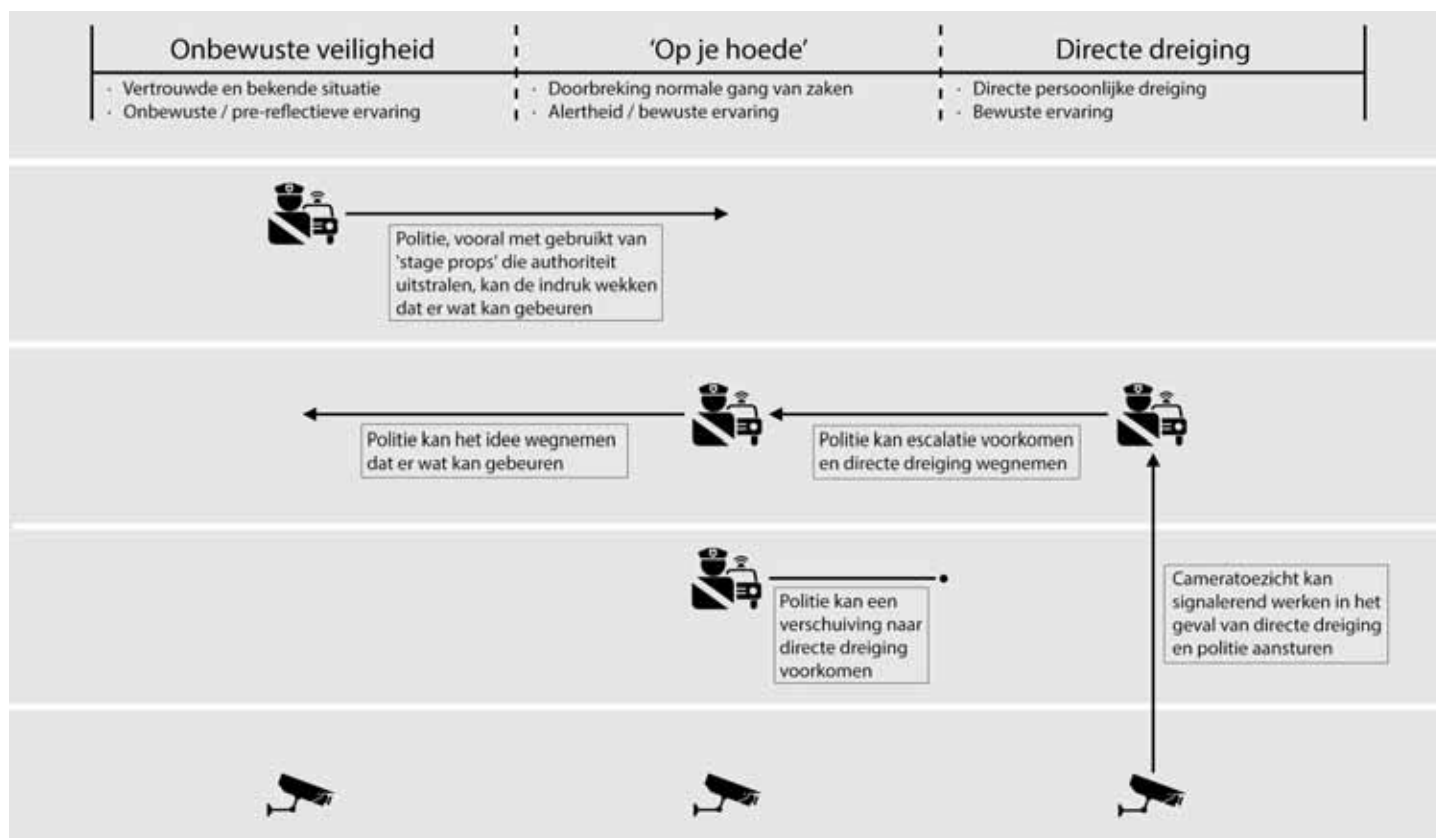
Wat betekent dit nu voor veilig uitgaansbeleid en de inzet van politie en cameratoezicht? Allereerst blijken zowel de inzet van camera's als politieagenten binnen het nachtleven niet altijd even effectief, soms zijn ze zelfs contraproductief. Wat er van toezicht gevraagd wordt, verschilt in situaties waarin er druk kletsend met vriendinnen over een groot plein wordt gewandeld (Amelie) of wanneer er alleen door een geurende, donkere steeg wordt gewandeld (Natalie). Waar het om draait is een inzet van toezicht dat proportioneel is en afgestemd is op het dynamische en veelzijdige decor van een avond uit, in plaats van een 'one-size-fits-all'-benadering. Hierdoor worden wat ons betreft de mogelijkheden vergroot om uitgaan zowel leuk als veilig te houden.

'Zero-tolerance'-beleid slaat de plank mis

Omdat het overgrote deel van de respondenten een avond uitgaan ervaart met een onbewust veiligheidsgevoel, draait toezichthouding in eerste instantie en vooral om het continueren van dit veiligheidsgevoel. Veel gemeentelijk beleid vertrekt echter vanuit een 'negatiever' standpunt waarbij ervaringen van 'onveiligheid' moeten worden onderdrukt. Echter, wil je op een positieve manier invloed uitoefenen op de veiligheidsbeleving dan lijkt inzetten op een 'soft focus' noodzakelijk. Daarmee wordt een warme, inclusieve, comfortabele, welkome, huiselijke en 'menselijke' sfeer binnen het uitgaansleven behouden. Het is aannemelijk dat onbewuste veiligheid het sterkst gecontinueerd wordt wanneer toezichthouding 'wegzinkt' binnen het decor van het uitgaansgebied. De nadrukkelijke aanwezigheid van politietoezicht, busjes, paarden, honden, en het voeren van een zogenaamd 'zero-

Stadhuisplein, Rotterdam. Foto: Irina van Aalst

Effecten van camera- en politietoezicht op de verschillende fases van (on)veiligheidsbeleving.

tolerance' beleid waarbij uitingen van autoriteit en macht de boventoon voeren, slaan de plank mis omdat dit bezoekers enkel uit hun onbewuste veiligheidsbeleving trekt. Wat moet worden voorkomen, is dat personen op hun hoede raken. Vormen van 'hard' toezicht en autoriteit, lijken dus enkel gerechtvaardigd in situaties waarin daadwerkelijk sprake is van een zekere dreiging.

In zulke gevallen gaat toezicht over in interventie. Dit kent twee gezichten: het wegnemen van zorg en het beëindigen van directe dreiging. De geïnterviewden geven aan dat politie-inzet, in tegenstelling tot cameratoezicht, in beide gevallen een effectief instrument is. Bij directe dreiging zullen politieagenten echter niet altijd (direct) ter plekke zijn. Het slim combineren van cameratoezicht en politietoezicht (figuur 3) zou de sleutel tot succes kunnen zijn. Politie wordt dan vanuit de cameracontrolekamer aangestuurd om op de 'juiste momenten' aanwezig te zijn terwijl zij in andere gevallen op de achtergrond kunnen blijven. Het wegnemen van zorg betreft een moeilijker opgave. Vraag is namelijk in hoeverre camera's situaties kunnen herkennen waarin personen op hun hoede zijn. Perceptie en ervaring van andere menselijke actoren binnen het nachtleven lijkt van groot belang in het herkennen van situaties, waarbij zaken uit de hand dreigen te lopen of incidenten zich aankondigen.

In afwijkende situaties zijn uitingen van autoriteit en pogingen om veiligheid te stimuleren nuttig. Echter, in het overgrote deel van de situaties lijkt een aanpak die zich richt op het stimuleren van meer positieve emoties tijdens een avond uit effectiever: een 'zachtere' aanpak die zich in eerste instantie richt op het vergroten van plezier en het hebben van een leuke avond uit, in plaats van één waarbij al uitgegaan wordt van meer negatieve belevingen van onveiligheid.

Jelle Brands (j.brands@uu.nl) is promovendus aan de Universiteit Utrecht en werkzaam binnen het onderzoeksproject 'Surveillance in Urban Nightscapes' (www.stadsnachtwacht.nl). Dit artikel is gebaseerd op onderzoek dat wordt gefinancierd door NWO (MVi 313-99-140).

Literatuurselectie

- Fussey, P. en J. Coaffee (2012) Urban spaces of surveillance. In K. Ball, K. Haggerty en D. Lyon, The Routledge Handbook of Surveillance Studies. Routledge, Abingdon, Oxford.
- Heidegger, M. (1962) Being and Time. Harper & Row, New York.
- Helms, G., R. Atkinson en G. MacLeod (2007) Editorial. Securing the city: urban renaissance, policing and social regulation, European Urban and Regional Studies, 14(4), pp. 267-276.
- Roberts, M. en A. Eldridge (2009) Planning the Night-time City. Routledge, London.

Meer lezen? Eind 2013 neemt AGORA het stedelijke uitgaansleven onder de loep! Vanuit verschillende invalshoeken wordt antwoord gegeven op de vraag op hoe en door wie 'de nacht' wordt geconsumeerd, gestimuleerd en gereguleerd. Dit betekent aandacht voor de opkomst van de nachteconomie, veilig uitgaan, alcohol- en drugsgebruik en (etnische) diversiteit in clubs en uitgaanslocaties.

Een (h)eerlijke nieuwe wereld?

Daan Pelckmans

Niet enkel de vrije vertaling naar het Engels van 'Eerlijke Nieuwe Wereld', maar ook de inhoud van het boek doet denken aan het befaamde 'Brave New World'. Net als Aldous Huxley schetsen de auteurs van 'Eerlijke Nieuwe Wereld' een somber beeld van onze planeet die wordt gekenmerkt door een grote onrechtvaardigheid. Pogingen om de mondiale onrechtvaardigheid recht te trekken stuiten vaak op nationale en andere grenzen. Deze vaststelling leidt tot een karrenvracht aan vragen: welke invloed hebben (nationale) grenzen op de mondiale rechtvaardigheid? Welke hoeveelheid 'ontgrenzing' hebben we nodig om een mondiale rechtvaardigheid te bekomen? En op welke manier kunnen we deze 'ontgrenzing' bereiken? Het 'Nijmegen Centre for Border Research' is erin geslaagd een diverse groep Nederlandse en Vlaamse wetenschappers uit onder meer de politicologie, economie en rechtssociologie samen te brengen rond deze vragen met als resultaat een meer dan interessant boek.

In acht artikelen analyseren de auteurs vanuit hun specialisatie de 'begrenzing' van mondiale rechtvaardigheid. Hierdoor lijkt het boek soms wat op een amalgaam van artikelen, maar deze diversiteit aan invalshoeken geeft de lezer ook een goed inzicht in zeer uiteenlopende subthema's van mondiale onrechtvaardigheid. In tegenstelling tot Aldous Huxley beperken de auteurs zich gelukkig niet tot de bespreking van een dystopische samenleving, maar geven ze ook verschillende, soms ietwat idealistische, aanzetten om de mondiale onrechtvaardigheid recht te trekken. De auteurs maken bovendien op een overtuigende en toegankelijke manier duidelijk dat politiek en economie grensoverschrijdende processen zijn die als dusdanig ook op een grensoverschrijdende manier moeten worden georganiseerd.

Helaas geen fictie, maar harde realiteit

Hoewel Crum zich in zijn artikel beperkt tot het Europese continent, is dit toch een belangwekkende bijdrage aangezien de Europese integratie, ondanks zijn gebreken, vaak wordt aangehaald als een voorbeeld voor het mondiale niveau. Crum constateert dat er op Europees niveau reeds verschillende interessante ontwikkelingen hebben plaatsgevonden om de sociale onrechtvaardigheid recht te trekken. Hij beschrijft de EU echter als een 'unie van burgers én staten' waarmee hij de vinger op de wonde legt. Nog al te vaak primeren de nationale belangen boven deze van de individuele burger, waarbij het meestal de zwaksten zijn die het snelst worden vergeten. Het aspect sociale rechtvaardigheid wordt dus vaak vergeten in het beleid,

bijvoorbeeld in het zoeken naar oplossingen voor de crisis die de EU momenteel treft. Dit probleem wordt ook in de andere artikelen aangehaald als een obstakel op het mondiale niveau. Crum pleit ervoor zowel op het Europese als op het mondiale niveau verder te bouwen op de structuren die reeds zijn opgezet. De bestaande structuren kennen echter zoveel gebreken dat er soms toch de vraag moet worden gesteld of er geen gedeeltelijke 'tabula rasa' moet worden overwogen.

Tinnevelt en Bal maken in hun bijdrage duidelijk dat niet enkel staten, maar ook andere entiteiten én burgers de mogelijkheid moeten krijgen om hun stem te laten horen in dergelijke structuren. Idealiter zou er volgens de auteurs een gelaagd democratisch burgerschap moeten ontstaan op alle niveaus. Het opbouwen hiervan is echter niet zo vanzelfsprekend. Zelfs op het lokale niveau of op de werkvloer blijkt het immers een zeer moeilijke oefening om iedereen een stem te geven. De voorstellen die de twee auteurs doen zijn dan ook kenmerkend voor het idealisme dat regelmatig opduikt in het boek. Ze zien bijvoorbeeld een veel belangrijkere rol weggelegd voor NGO's die op een transparante wijze mistoestanden aan de kaak kunnen stellen en verbeteren.

Dat 'Eerlijke Nieuwe Wereld' geen vrolijk vakantieboek is wordt vooral duidelijk in de artikelen van Verkoren en Junne en van Terlouw. Verkoren en Junne geven een triestig beeld van de plaats van fragiele staten in het mondiale systeem en de manier waarop onder meer grondstoffen en de wereldwapenhandel instabiliteit in de hand werken. Terlouw schetst daarnaast de problemen van het asielbeleid in de westerse wereld aan de hand van het complexe verhaal van asielzoeker E. Dit prangende verhaal, en met uitbreiding het hele boek, is jammer genoeg geen fictie maar de harde realiteit. Gelukkig blijft niet iedereen bij de pakken neer zitten en hebben sommigen de moed om dergelijke verhalen aan de kaak te blijven stellen en oplossingen aan te bieden. Oplossingen die door anderen al te vaak als té idealistisch worden aangezien. Juist daarom is het een goed idee om dit boek zeker ook eens ter hand te nemen.

Houtum, H. van & J. van Vugt (red.) (2012) *Eerlijke Nieuwe Wereld – Voorbij de Grenzen van de Natiestaat*. Uitgeverij Klement: Zoetermeer.

Festivals als citymarketing?

Kirsten Visser

Augustus 2012. Uitgerust met backpack en tent loop ik samen met duizenden andere festivalgangers door Boedapest, op weg naar het Sziget festival. Ik ben klaar voor vijf dagen zon, goede muziek, biertjes en natuurlijk tussendoor een bezoekje aan de stad. Tijdens een wandeling langs de Donau – zo tussen Caro Emerald en Korn door – gaat toch onbewust de geografenbril weer op: is zo'n festival de manier om Boedapest op de kaart te zetten? En hoe gebeurt dit dan?

Dit moeten ook de vragen zijn geweest die bij Martijn Pas bovenkwamen. Waar het bij mij bleef bij een beetje mijmeren, heeft Pas deze vragen onderwerp gemaakt van zijn masterscriptie 'De impact van festivalbezoek op bestemmingsimago'. Naast het Sziget festival in Boedapest richt hij zich op het Exit festival in het Servische Novi Sad. Waar veel festivals plaatsvinden op een veld in de 'middle of nowhere', worden deze festivals gehouden in steden. In zijn scriptie besteedt Pas aandacht aan hoe verschillende partijen samenwerken om de stad onder de aandacht te brengen van de festivalbezoekers en op de vraag of deze aanpak ook effectief is. Terwijl veel onderzoeken zich richten op de directe economische impact, kijkt Pas ook naar de meer indirecte effecten. Zijn de bezoekers geneigd om later de stad weer te bezoeken? En zullen ze de gastgevende stad aanraden aan anderen?

Op basis van secundaire bronnen en diepte-interviews met organisatoren van de festivals en de lokale 'tourist offices' concludeert Pas dat de promotie van de twee steden vooral vorm krijgt in het aanbieden van drukwerk en kortingspassen en het organiseren van feesten voorafgaand aan het festival. Maar heeft dit ook het gewenste effect? Om hier achter te komen heeft de auteur enquêtes afgenomen onder de festivalgangers die per trein naar Sziget reisden, zowel op de heen- als de terugreis. Wat weten de festivalgangers van de stad (cognitief imago) en wat vinden ze ervan (affectief imago)? Er blijkt een positief effect te zijn van het festivalbezoek op het cognitief imago van de stad, maar dit blijft voor het affectief imago uit. De score op stellingen over Boedapest als mooie, fijne stad met leuke attracties is niet gestegen na het festivalbezoek. Wel blijkt dat na afloop van het festival een beduidend groter deel van de bezoekers verwacht binnen vijf jaar terug te keren naar Boedapest en de stad zou aanraden als vakantiebestemming dan vóór het festival.

Pas concludeert verder dat de samenwerking tussen de festivals, de lokale overheden en de bestemmingsmarketingorganisaties niet optimaal is. De gaststad zou beter gepromoot kunnen worden naar de festivalgangers. Het voornaamste probleem in Boedapest is dat lokale overheden veel geld verlangen van de festivalorganisatie. Zonder deze kosten zou de prijs voor een ticket omlaag kunnen, waardoor er meer festivalbezoekers worden aangetrokken. Dit biedt mogelijkheden om

Boedapest bij meer bezoekers onder de aandacht te brengen. Bij het Exit festival is er sprake van meer medewerking van lokale overheden: zo wordt het Petrovaradin Fort waar het festival plaatsvindt gratis ter beschikking gesteld en zorgt het stadsbestuur ervoor dat het festivalterrein na afloop wordt hersteld in oorspronkelijke staat. Hier heeft het stadsbestuur echter te kampen met beperkte financiële middelen, waardoor de promotie van de stad maar beperkt van de grond komt.

Is het Sziget festival de manier om Boedapest op de kaart te zetten?

De auteur zet de verschillende knelpunten in de samenwerking tussen stad en festival duidelijk op de kaart. Wel is het jammer dat er weinig suggesties gedaan worden voor het aanpakken hiervan. Ook zou wellicht iets meer reflectie op de vraag of festivals de manier zijn om een stad op de kaart te zetten op zijn plaats zijn geweest. Zijn dit de bezoekers die je terug wilt zien in je stad?

Al met al geeft het onderzoek een helder beeld van hoe de twee steden aan de festivalgangers worden promoot en hoe dit van invloed is op het cognitieve en affectieve imago van een stad. De auteur weet veel te vertellen over het Sziget festival, wat resulteert in een levendig beeld. Over het Exit festival is minder informatie bekend, waardoor dit deel van het onderzoek helaas wat minder ruimte heeft gekregen. Evenwel is het een erg interessante scriptie die licht laat schijnen op de hele organisatie achter die vijf dagen zon, stad en muziek.

Martijn Pas (2012) 'De impact van festivalbezoek op bestemmingsimago, een onderzoek naar samenwerking voor de promotie van de steden Boedapest en Novi Sad gericht op bezoekers van het Sziget festival en het Exit festival', master-scriptie Geocommunicatie, Universiteit Utrecht.

Vrije ruimte

Regie over de ruimte

Jan Pronk

Discussies over ruimtelijke ordening lijken op het Europa-debat: het gaat meer om de regie dan om de inhoud. Wie beslist er eigenlijk: Brussel of Den Haag? Die keuze roept meer emoties op dan de vraag welk Europa we na streven. Het antwoord vereist analyse, nuance en een inhoudelijk politiek debat. Pas nadat consensus is bereikt, heeft het zin te bezien of men een en ander beter kan verwezenlijken in een bovennationale of in een gedecentraliseerde structuur. Het is zinvoller zich eerst af te vragen wat er dient te worden geregisseerd, in plaats van te twisten over de vraag wie de regisseur wordt.

Datzelfde geldt voor de ruimtelijke ordening. Wat willen we met de ruimte? Kiezen we voor concentraties of voor spreiding? Stellen we groei boven al, of hechten we aan natuur en milieu? Reserveren we ruimte voor landbouw, of moet die plaatsmaken voor bebouwing? Mogen steden uitwaaiëren of prefereren we de compacte stad? Staat ruimtelijke ordening in dienst van een ongebreidelde mobiliteit, of geven we voorrang aan bescherming van flora en fauna, rust, stilte, schoonheid, openheid, variatie en recreatie? Kiezen we voor massale constructies, of ook voor traditie, landschap, cultureel erfgoed en menselijke maat? Pas wanneer deze keuzen zijn gemaakt, komt de vraag aan de orde of een en ander het beste wordt verwezenlijkt door beslissingen op hoog niveau te nemen, dan wel enkele treden lager.

Achter uitgesproken voorkeuren ligt vaak de wens macht niet uit handen te geven

Zowel bij de Europese samenwerking als bij de ruimtelijke ordening gaat het om drie regievragen: (1) publieke of private besluitvorming? (2) gecentraliseerd of gedecentraliseerd? (3) indirecte of directe democratie, besluitvorming louter door instellingen die daartoe zijn gemandateerd, of met volledige inspraak van betrokkenen? Daartussen zijn schakeringen en combinaties denkbaar. Niet alle beslissingen hoeven op hetzelfde niveau en volgens dezelfde procedures te worden genomen.

Tinbergen, grondlegger van de economische planning in Nederland, bepleitte een systematische aanpak van orderingsbeslissingen. Planning gaat vooraf aan de feitelijke besluitvorming. De wijze van besluitvorming bepaalt in hoeverre genomen besluiten zullen worden uitgevoerd overeenkomstig de oorspronkelijke bedoeling. Daarom moet eerst worden vastgesteld welke waarden voorop staan. Vervolgens stelt men de doeleinden. Zij moeten in overeenstemming zijn met

de gekozen waarden. Daarna kiest men de instrumenten om die doelen te bereiken. Ten slotte wordt geformuleerd binnen welk orderingsbestel een en ander het beste verwezenlijkt kan worden. Die orde wordt dan gekenmerkt door een afbakening van niveaus waarop beslissingen worden genomen en een afbakening van publieke en private (commerciële dan wel particuliere) verantwoordelijkheden. Beide afbakeningen vinden plaats op grond van het bereik van de beslissing: zodra beslissingen omvangrijke externe effecten hebben, voorbij de eigen verantwoordelijkheidssfeer, kunnen die niet worden overgelaten aan diegenen die belangen van anderen niet meewegen. Dan moeten zij in een breder kader of op een hoger niveau worden genomen. Als waarden en doeleinden eenmaal (democratisch) zijn gekozen, kan in een optimale orde (de terminologie is van Tinbergen) rationeel worden vastgesteld welke beslissingen dienen te worden genomen in het publieke domein, en op welk niveau. Vooraf bepalen welke waarden uitgangspunt zijn, betekent in de ruimtelijke ordening dat eerst wordt vastgelegd wat de criteria zijn voor ruimtelijke kwaliteit. In de Vijfde Nota waren het er zeven: niet alleen economische functionaliteit, maar ook ruimtelijke diversiteit, culturele verscheidenheid, sociale rechtvaardigheid, duurzaamheid, aantrekkelijkheid en menselijke maat.

Afhankelijk van hun politieke kleur of van hun mandaat bepleiten politici veelal maximum- of minimumposities: de regie volledig in handen van het Rijk, of juist geheel gedecentraliseerd naar gemeenten, dan wel ruim baan voor de markt. Achter uitgesproken voorkeuren ligt vaak de wens macht niet uit handen te geven. Echter, extreme posities leiden zelden tot optimale uitkomsten. Een optimaal gebruik van schaarse ruimte, om alle doelen te verwezenlijken betreffende wonen, werken, recreëren, mobiliteit, milieu, ecologie en veiligheid, vereist een optimale afweging van waarden, doeleinden en belangen, en regelmatige inspraak. Regie is macht, en het stellen van de regievraag is het stellen van de machtsvraag. Maar wanneer die vraag als prealabel wordt beschouwd en te vroeg wordt gesteld, wordt afweging van waarden een papieren exercitie en inspraak een dode letter.

Hoe verleidelijk het ook is voor politici om de machtsvraag voorop te stellen, het gaat uiteindelijk om waarden, inhoud en kwaliteit. Wie die volgorde omdraait doet aan het wezen van de politiek tekort.

Jan Pronk (pronk@iss.nl) is oud minister van VROM (1998 – 2002) en is momenteel als professor in de Internationale Ontwikkeling verbonden aan het Institute of Social Studies in Den Haag.

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] info@agora-magazine.nl
[i] www.agora-magazine.nl
[gironummer] 61 65 799

REDACTIE

Peter Pelzer (hoofdredacteur), David Bassens, Annelies Beek, Wouter Bervoets, Tim Cassiers, Valerie De Craene (coördinator Leuven), Jonas De Vos, Tim Devos, Heike Delfmann, Tessie Dijkers, Toon Dirckx, Mellanie van Doleweerd (secretaris), Koen Elzerman, Roos de Haan, Ellen van Holstein, Joren Jacobs, Jörn Koelemaij, Florian Langstraat, Martijn van der Linden, Jesper van Loon (productie en vormgeving), Michiel van Meeteren (coördinator Gent), Michiel Overkamp, Hanneke Posthumus, Inge Razenberg, Tom Storme, Evelien Taira Idrissi-Beckers, Wendy Thomassen, Koen Tieskens, Trijntje Tilstra, Frank Uiterwaal, Karolien Vermeiren, Sofie Vermeulen, Elien Van De Vijver, Kirsten Visser, Christel van Wijk, Lisanne de Wijs (penningmeester), Barend Wind, Boris van Zanten, Martin Zebracki.

THEMAREDACTIE OUDEREN

Annelies Beek, Heike Delfmann, Hanneke Posthumus, Inge Razenberg, Frank Uiterwaal.

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Henk Donkers, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Jesper van Loon

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Mercurius - Almere

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€63,00
Studenten	€21,00
Overigen	€32,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via info@agora-magazine.nl. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via info@agora-magazine.nl

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de Vakgroep Geografie (UGent), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

creative commons

Het volgende nummer: Imago

Het imago van een plek is een product geworden dat stadsbesturen graag verkopen. De marketing die ze daarbij gebruiken doet soms niet onder voor die van een bekend cola-merk. Er is echter één groot verschil: we wonen in deze colafles. Het imago vormt wie we zijn en hoe we leven. In de omslag van een industriële naar een postindustriële samenleving is de scheidslijn tussen de gebruikswaarde en de belevingswaarde vervaagd: onze leefomgeving is steeds meer een verhandelbaar product geworden. Maar is de manier waarop overheidsbeleid heden ten dage wordt ingezet om imago's van steden en buurten te

verbeteren wezenlijk anders dan voorheen? Hoe sterk zijn de ongestuurde imago's nog? Moeten zij het altijd afleggen tegen gestuurde imago's? City marketing wordt ook ingezet om de trots van de bewoners te vergroten. Wanneer leidt zo'n gestuurde imagoverbetering tot vervreemding en verdrukking?

In het volgend themanummer laten we zien op welke (publiek-private) machtsconstructies deze gestuurde imagoveranderingen zijn gebouwd en waarom het voor overheden vrijwel onmogelijk is om af te zien van ruimtelijke marketing. Terwijl de overheidsbudgetten krimpen en corporaties in de uitverkoop staan, is een keuze voor de gesubsidieerde bouw van een markant gebouw of city marketing moeilijk uit te leggen. Dit belastinggeld zou immers ook ingezet kunnen worden om werkelijke sociale problemen op te lossen. In AGORA 2013-4 benaderen we alle kanten van imagoveranderingen op een kritische manier en duiken we 'het veld' in om te zien hoe de professionals er zelf over denken. Schaalniveaus staan in dit themanummer centraal omdat beeldvorming op verschillende niveaus heel anders kan werken.

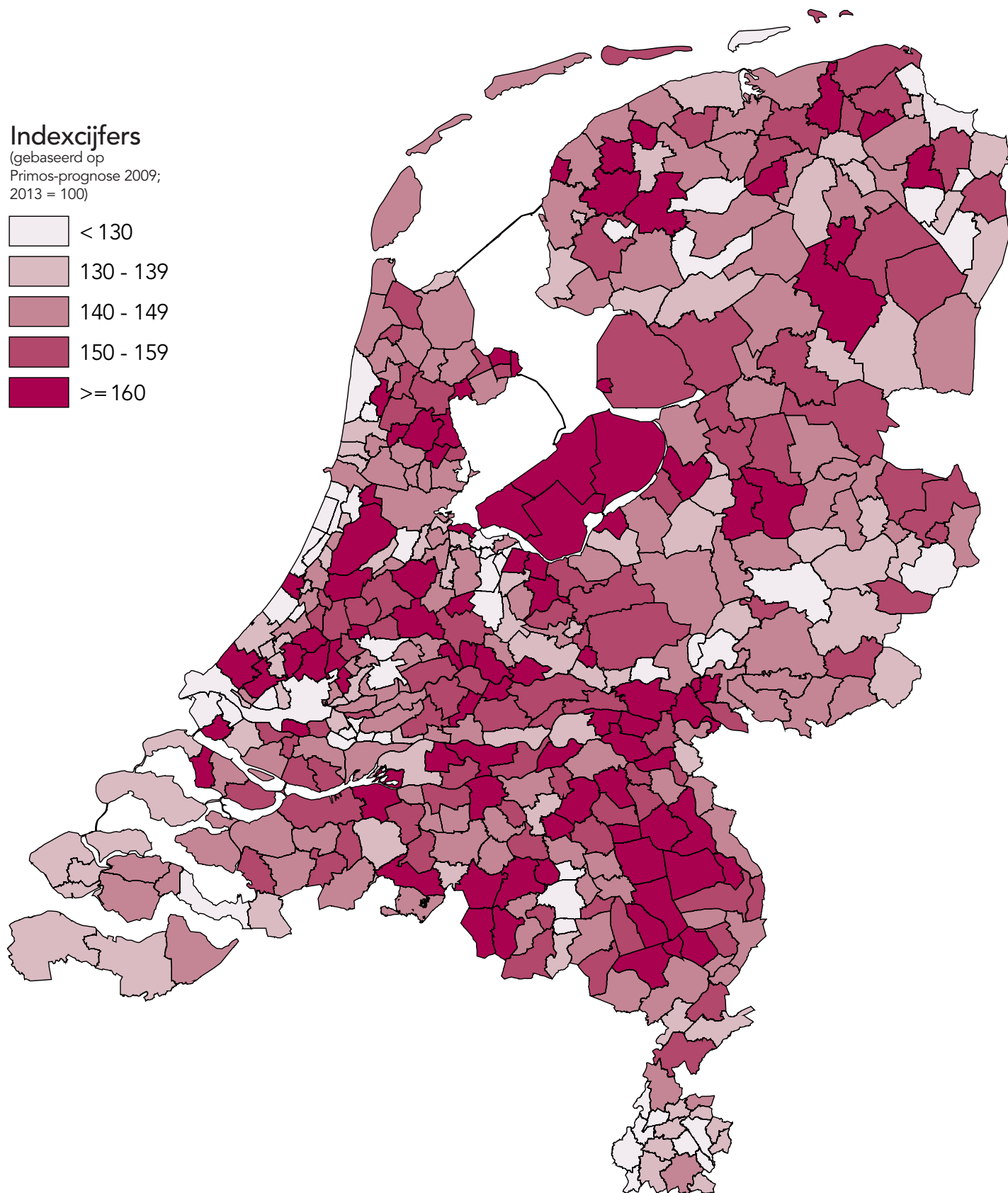
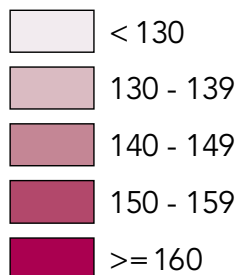
Foto: Karl Watts

Groei 65-plussers tussen 2013 en 2030

Verklaar de verschillen tussen de gemeenten en lees de uitleg op pagina 3

Indexcijfers

(gebaseerd op
Primos-prognose 2009;
2013 = 100)

AGORA

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN